

SAHİH-İ BUHÂRÎ'NİN FRANSIZCA ÇEVİRİSİ DOLAYISIYLA(*)

Prof. Dr. Muhammed HAMİDULLAH
(Çev.: Abdullah AYDINLI) (**)

ÖZET

Bu makale, Sahîh-i Buhârî'nin, O.Houdas ve W. Marçais tarafından yapılan Fransızca çevirisinin yeniden (ikinci defa) yayımlanması üzerine kaleme alınmış ve 4 ciltlik çevirinin 1 ciltlik tashihlerini ihtiva eden 5. cildinin başına konmuştur. Makalede önce asıl eserin konusu üzerinde durulmuştur. Burada hadisin mahiyeti, kaynağı, kısımları, asr-ı saadette ve sonrasında resmen ve özel olarak yazılması, tedvini, tasnifi, hadislerin korunması için alınan tedbirler, uydurma hadisler, Buhârî'nin bu kitabının değeri ve sahabenin adâleti gibi hususlar ele alınmıştır. Bundan sonra Buhârî'nin hayatı, eserleri, bu kitabını yazarken takip ettiği usulü, bazı görüşleri, kitabının rivayetleri, şerhleri, yazmaları, baskıları, Buhârî üzerine batıda yapılan çalışmalar hakkında özlü ve yararlı bilgilere, önemli tespitlere yer verilmiştir. Eseri Fransızca'ya çevirenlerin hayatları ve eserleri ile devam eden makalede, müteakiben, çevirinin genel bir değerlendirmesi yapılmıştır. Makale, konuyla ilgili kısa bir kitabiyatla sona ermektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Buhari, Sahih-i Buhari, O. Houdas, W. Marçais.

On The al-Bukhari's French Translation

ABSTRACT

This article was written in response to the re-publication of the French translation of Sahih al-Bukhari by O.Houdas and W.Marçais. The article first deals with the subject-matter of the original work. There the author treats such topics as the nature of hadith, its classification, the technique that were developed in order to preserve the hadith material, forged hadiths, the value of this work of al-Bukhari and the rectitude of the Companions of the Prophet. Then the author gives useful information and important observation concerning the life of al-Bukhari, his works, the method he used in writing this book, some of his views, the transmissions of his book, its commentaries, its manuscripts, its publications and studies in the west about al-Bukhari. The essay then gives the lives and works of the translators as well as a general evaluation of the translation. The article ends with a short bibliography on the subject.

Key Words: Hadith, al-Bukhari, Sahih of al-Bukhari, O.Houdas, W.Marçais.

*) Bu makale yazarın el-Bokhari, *Les Traditions Islamiques* (tome 5, Paris-1401/1981) isimli kitabının "Avant-Propos: Önsöz (s.III-XXV)" kısmının çevirisidir. Adı geçen kitap, Sahîh-i Buhârî'nin 4 ciltlik Fransızca çevirisinde yapılan yanlışlıkları düzeltme notlarını içermektedir. Bu arada şunu da kaydedelim ki, vaktiyle bir makalesini tercüme edip yayımlamak için kendilerinden mektupla izin istediğimde Muhterem Hocamız, lütfedip izin vermiş ve bu talebimin, eserlerini çevirmek için aldığı ilk izin talebi olduğunu bildirmişti. Şimdi ben de, maalesef, bu çeviriye izinsiz yapmak durumunda kaldım.

***) Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı öğretim üyesi.

el-Buhârî'nin *Sahîh*'inin ünlü çevirisi yakında yeniden yayımlandı. Bu nedenle aşağıdaki konularda kısa ama, ümit edelim ki, yararlı bazı şeyler söylemek uygun olacaktır.

1. Bu eserin ele aldığı konu,
2. Yazar ve takip ettiği yöntemi,
3. Fransız çevirmenler,
4. Söz konusu çevirinin bu kitapta sunulacak olan düzeltme notlarına olan ihtiyaç.

1. Hadis

el-Buhârî'nin; *Allah'ın Elçisi'nin Sözleri* (veya İşleri), *Uygulamaları ve Dönemi Hakkında Sahîh, Kanıtlanmış* (yani *Birbirini İzleyen Bütün Kaynakların Açıklamasıyla Kanıtlanmış*) ve *Özet Derleme* manasına gelen *el-Câmi'u's-Sahîhu'l-Musnedu'l-Muhtasaru min Hadisi* (veya Umûri) *Resûlillah ve Sünenihi ve Eyyâmîhi* isimli -yahut daha sık bir şekilde kısaca *Sahîh* yani *Doğru* denilen- bu eseri bir hadis kitabıdır. Bunda İslam Peygamberi Muhammed'in (bu eserin çevirmenlerinin kullanımıyla Mahomet'in) sözleri, uygulamaları veya sahabilerinde hoş karşıladığı şeyler ile döneminde meydana gelen olaylar hakkındaki haberler bulunmaktadır.

Din kurucularından hiçbirinin yakın çevresi, İslam'ın kurucusunun çevresinin yaptığı kadar ilk elden bu sayıda bilgiyi toplamak ve sonrakiler için muhafaza etmek maksadıyla kendisini böyle bir zahmete sokmuş, kendisinde böyle bir arzu duymuş görünmemektedir.

Önce Kur'an ile Hadis'in arasını çok açık bir şekilde ayırmak gerekir. İslam'ın kutsal kitabı Kur'an, Hz.Peygamber'in, iki sorumlu varlığın (insan ve cinnin) yararına Allah'ın Sözü ve Bildirisi olarak aldığı, düzene koyduğu ve ümmetine ilettiği ilahi vahiylerin derlemesidir. (Kur'an'ın derlenip düzene konması ile korunmasının tarihi hakkında Hamidullah'ın Kur'an çevirisinin "Kur'an'a Giriş" kısmına bkz.). Hz.Peygamber'in onun yazarı olması bir tarafa, onda, ne olursa olsun, kendi kendine ona bir şey eklemek yahut ondan bir şey çıkarmak şeklinde hiçbir şahsi etkisi yoktur. O, Rabbin sözü ve buyruğudur.

Sünnet de denilen Hadis, aksine, en azından kısmen İslam Peygamber'i Muhammed'e atfedilebilir. Hadis, söz demektir, Sünnet ise uygulama veya davranış manasına gelir. Burada her ikisi söz konusudur. Fakat, Arapça'da aynı zamanda bu iki şeyi kapsayan bir kelime olmadığı için, önce iki terim kullanıldı. Bunlar, çok sık kullanılmaları nedeniyle kök manalarını çabucak kaybedip eş anlamlı hale geldiler. Bu belki özellikle aynı haberin iki şeyle, yani Hz.Peygamber'in söz ve uygulamasıyla ilgili ayrıntılar içerebilmesinden kaynaklanmıştı. Şimdi bu iki terimden, Hadis ve Sünnetten her biri Muhammed'in sözü kadar davranışını da içerir. Davranışı, sahabilerinin yaptıklarını veya söylediklerini zimni onaylamasını da kapsar.

Biraz önce Hadisin Muhammed'e kısmen atfedilebileceğini söyledik. Bunun sebebi şudur: Allah'ın Kitabı Kur'an bir çok defa şunu tekrarlamıştır:

- a) "Ve O (Elçi) kendiliğinden konuşmaz. O ancak vahyedilen bir vahiydir" (53/3-4).
- b) "Ve Elçi'nin size verdiğini alınız, sizi menettiği şeyden kaçınınız!" (59/7).
- c) "De ki; Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki, Allah da sizi sevsin" (3/31=29).
- d) "Allah'a ve Elçisine itaat ediniz" (4/59, 8/46).
- e) "Kim Elçi'ye itaat ederse, şüphesiz Allah'a itaat etmiş olur" (4/80=82)
- f) "Ve şayet O (Elçi) aleyhimize bazı sözler uydursa şüphesiz biz onu sağ elle yakalar, sonra mutlaka onun şahdamarını keseriz. Sonra sizden hiç kimse de buna engel olamaz!" (69/44-47).

Bu ayetler ve diğer bir çokları şu anlama gelirler: Allah'ın Nebi-Elçisi, Allah tarafından sadece ilhama mazhar olmaz, onun tarafından denetlenir de, o kendi başına ne bir şey söyler ne bir şey yapar.

Bununla beraber ilahi vahiy Hz.Peygamber'e arzusu üzerine değil sadece bizzat Allah dilediğinde gelirdi. Bunun sonucu olarak bazen, acil bir mesele olduğunda ve konu hakkında hiçbir vahiy bulunmadığında, Hz.Peygamber, toplumun yararı ve Rabb'in Rızasını elde etmek için sağduyuyla akıl yürütme çabası gösterirdi. Bazen Allah onu olaydan sonra onaylıyordu. Fakat bazen da böyle yapmıyordu -Bunun bizzat Kur'an'da zikredilen bir çok örneği vardır-. Böyle durumlarda ümmet, Peygamber'den de gelse, beşeri düşünceyle yanılığa düşmesin diye, uygulanacak doğru kuralı Allah'ın hemen vahy etmesi gerekli idi. Burada insan hadisiyle, Allah'ın Elçisi'ne ilahi yolla ilham edilen hadis arasındaki ayrımın açık ve belirgin işareti vardır. Fakat bunun sonuçları fazla önemli değildir. Çünkü Muhammed'in Allah tarafından onaylanmamış şahsi düşüncesi, uygulanmadan bile önce hemen düzeltiliyordu. Onun Allah tarafından zımnen onaylanmış şahsi görüşü ise fiilen Allah'ın buyruğuna dönüşüyordu.

Hz.Peygamber'in hadisleri bir çok kümeye ayrılabilir:

1. Hadis-i kudsi (Kutsal söz), Hz.Peygamber'in; "Allah şöyle buyuruyor..." diyerek başladığı ama Kur'an'ın içine konulmasını emretmediği sözler. el-Munâvî, Muhyiddin İbn Arabi ve el-Medenî bize bu tür hadisleri içeren kitaplar bırakmışlardır.
2. İlham edilen ancak; "Allah şöyle buyuruyor..." şeklinde açık ifadeler bulunmayan hadisler. Hadis kitaplarının içerdiği haberlerin büyük çoğunluğu böyledir.
3. Açıkça beşer kaynaklı ifadeler. Mesela, Bedir Savaşı esnasında, Hz.Peygamber konaklama yeri olarak bir yer seçmişti. Danışmanları şu tespitte bulundular: "Şayet bu, vahiyle olmuşsa diyecek bir şeyimiz yok. Fakat bu (kendine ait) bir görüşse, işte başka falan görüşü kabul etmeye iten sebepler!". Hz.Peygamber şöyle cevap verdi: "Bir vahiy olsaydı size danışmazdım". Daha sonra danışmanlarının görüşünü kabul etti. Diğer bir örnek, tamamen güzellik anlayışı ve edep duygusun-

dan kaynaklanan nedenlerle hurma ağaçlarının aşılmasını yasaklaması ile ilgilidir. Bu (aşılama), ürünü olumsuz yönde etkilediğinde ve arkadaşları şikayette bulduklarında o şöyle dedi: “Ben size Allah adına söz söylediğimde onu tutunuz. Fakat ben size kendi görüşüme göre söz söylediğimde ben de sizin gibi bir insanım. Ve siz bu dünya ile ilgili maddi işlerinizi benden daha iyi bilirsiniz” (Kırş. Tirmizî vd.).

Hz. Peygamber ilahi buyrukların asgari gereklilerinin derlenip düzene konulması gerektiğine hükmetti. İşte bu Kur’an’dır. Geriye kalınlara gelince, Hz. Peygamber hakkındaki ayrıntılı bilgileri sonraki nesiller için korumayı, onun sadık arkadaşları üstlenmişlerdir. Hakikaten dünyanın başka hiçbir dininde bu türün bu kadar zengin bir edebiyatı yoktur. el-Buharî tarafından derlenen önümüzdeki eser üç bine yakın haber içerir ve bu sadece bir seçmeden ibarettir. Bu eserde insan, hayatının manevi, maddi, toplumsal, ahlaki vs. bütün yönleri hakkında rivayetler bulacaktır.

Hadislerin Korunması

Bu haberlere güven duymak için bunların yazıya nasıl geçirildiklerini, sonra nesilden nesile nasıl aktarıldıklarını incelemek gerekir.

Tabiidir ki, bir insanın söylediği, yaptığı ve hoşgörüsüyle karşıladığı her şeyi kaydetmek beşer olarak imkansızdır. İslam’ın başlangıcında yıllar boyu sadece, eziyet edilen ve hatta Peygamberleriyle serbestçe görüşmeleri engellenen bir avuç insan vardı. Ayrıca bunların çoğu okuma yazma görmemiş idi. Hz. Peygamber Kur’an’ın parçalarını, vahye dildikleri ölçüde kayda geçirmeye erkenden başladı, fakat mühtedileri, hadislerini koruma altına almaya teşvik etmek için hiçbir şey yapılmadı. Her şey zamanındaki sahabilerin hafızasında kaldı. Bu, “hafızada kalışın” bütün manalarını içermekteydi: Bir kısmı canlı kaldı, bunlar sürekli hatırlanan şeylerdi, bir kısmı şuuraltına geçti, nihayet bir diğer kısmı zaman içinde ya ölüm sebebiyle veya fani insanın basit unutulmasıyla kaybolup gitti.

Okumayı da yazmayı da bilmeyen ümmi Muhammed’e gelen ilk Kur’anî vahyin “okuma” emri vermesini ve, beşer kültürü ile medeniyetinin koruyucusu olarak “kalem”i övmesini müşahade etmek heyecan vericidir:

*“Yaratan Rabbinin adına oku,
İnsanı bir kan pıhtısından yaratan.
Oku, senin Yüce Rabbin olduğu halde,
Kalemle öğreten,
İnsana bilmediği şeyi öğreten.” (96/1-5).*

Bu teşvik etkisiz kalmadı. “Allah’ın Kitabı”nın ezbere sürekli okunması, Müslümanlar arasında kadın erkek her ferd için bir vecibe idi. Onlar zamanla okuma yazma öğrenme kaygısına düştüler. Baştan itibaren Kur’an için kullanılmaya başlanan yazı bilgisi, kısa bir süre sonra Hadisin korunması için de yararlı oldu.

Hz.Muhammed'in peygamber olarak hayatı iki döneme ayrılır: Göç'den önce (veya Hicret'ten önce, Mekki denen dönem, 609'dan 622'ye kadar sürmüştür) ve Hicret'ten sonra (Medeni denen dönem, miladi takvime göre 622'den 632'ye kadar sürmüştür). Mekke döneminin sonunda azami 500 kadar Müslüman vardı. Hz.Peygamber vefatından üç ay önce Veda Haccı'na katıldığında 140.000 kadar Müslüman'a hitap imkanı buldu. Hiç kuşkuşuz zamanın bütün Müslümanları da o sene Mekke'ye gelmemişti. Bu rakam o zaman, kadın-erkek, çocuk-yetişkin olmak üzere yarım milyon civarında Müslümanın var olduğunu düşündürmektedir. Çöllerle kaplı Arap Yarımadası'nın dört bir köşesinden bazı insanlar, temsilcileri vasıtasıyla Müslüman olduklarını açıklamış, ancak Hz.Peygamber'le şahsen hiç karşılaşmamışlardı. Fakat Hz.Peygamber'in konuşmalarını dinleyen ve genel olarak nasıl namaz kıldığını, nasıl davrandığını gören bu 140.000 hacının her biri -ki, bunların binlercesi, onunla daha uzun süre ilişki içinde kalma fırsatı bulmuştu- Hz.Peygamber hakkında sonrakilere, ne kadar kısa olursa olsun, sadece bir haber nakletmiş olsa yüz kırk bin hadise sahip olurduk. Buhârî'nin bu hacimli kitabı, tekrarlarıyla birlikte yedi bin civarında hadis ihtiva etmektedir.

Mekke döneminden yazıyla kaydedilmiş Hz.Peygamber'le ilgili bazı haberler vardır. Ancak bu dönemde hadisle ilgili düzenli hiçbir derleme eser bulunmamaktadır. Mekke müşrikleri tarafından yapılan dini eziyet, kısmen bunun sorumlusu sayılabilir.

Hac için Mekke'ye gelen Bazı Medineliler İslam Dini'ni kabul etti. Çok samimi ve çok coşkulu olan bu insanlar, bu basit ve gönül çekici dini Medine bölgesinde hızla yaydılar. Bu ilk ihtidaldan sonra henüz iki sene geçmişken Hz.Peygamber'i ve, Mekke'de veya başka yerlerde zulme uğrayan diğer bütün Müslümanları, sığınak ve misafirperverlik bulacakları Medine'ye yerleşmeye davet ettiler. Hz.Muhammed bunu uygun buldu.

Medine'de hiçbir devlet yoktu. Bir çok küçük köyde yaşayan bir sürü kabile vardı. Her kabile, her boy diğerlerinden bağımsız yaşıyordu. Öyle ki, anlaşma ve işbirliğinden çok, iç savaşlar oluyordu. Hz.Peygamber, yerli ve muhacir bütün müslümanların cazibe merkezi haline geldi ve bölgenin gayr-ı müslimlerini de yeniden bir araya getirmeyi başardı. Neticede orada hemen bir Şehir Devleti kurdu, bu devletin bütün birimlerini oluşturdu ve onu aşamalı olarak gerekli bütün idari kurumlarla donattı. Hz.Muhammed bölgenin, müslüman-gayr-ı müslim, bütün sakinleri veya tamamına yakını tarafından en büyük başkan kabul edildi. O da, o kadar küçük de olsa, bu devleti, dünyada türünün ilki olan yazılı bir anayasa ile donattı. Bu anayasa metni bize eksiksiz olarak ulaştı. Bunda dini hoşgörü, adalet yönetimi, savunma, sosyal güvenlik ve dönemin bütün ihtiyaçları ile ilgili meselelerden bahsedilmektedir.

Bu mutlu şartlar içinde Hz.Peygamber'in ıslah faaliyeti bütün alanlarda gelişme gösterdi. Devletin yüzölçümü zamanla yayıldı, mühtedilerin sayısı da arttı. Başlangıçta, Hz.Muhammed'i siyasi başkan olarak tanıyan sadece Medine şehrinin bir kısmı idiye de o, on sene sonra son nefesini verdiğinde üç milyon kilometre kareye hükmediyordu. Bunu, savaş meydanlarında öldürülen düşman sayısı on senede ayda, ortalama, iki sayıya ulaşmayan bir "fetih"le gerçekleştirmişti.

Resmi Belgeler

Hadisleri yazmak için ister istemez bir çok fırsat çıkıyordu. Unutmayalım ki, Hz.Peygamber'i ilgilendiren her şey hadistir.

Hız.Peygamber'in Medine'deki ilk büyük icraati "başkanlık üniversitesi"ni yani meşhur Suffa'yı kurmak oldu. Burada yeni başlayanlara yazı yazma da öğretiliyordu. Bölgenin bütün müslümanlarının yazılı nüfus sayımı bu ilk dönemde yapılmıştı. Buhâri'nin bize bildirdiğine göre (56/181) 1500 kişi kaydedilmişti.

Medine'nin çevresindeki bir çok kabile ile, eski brahmanist Hindistan'ın ideal siyaset felsefesinin *Mandala* türünden barış, ittifak ve yardımlaşma anlaşmaları yapıyordu. Ancak bunlar, *Mandala*'nın aksine, sadece bir felsefe ve dindarca bir tavsiye değil, bir hakikat idi. Bu anlaşmalar yazıyla da kaydedilmişlerdi. Yabancılarla gitgide daha önemli hale gelen yazışmalar, dine davet mektupları, yazıyla kaydedilmiş yer ve su başlıkları, vs... yazıcı kullanımını zorunlu kılıyordu. Bu yazıcılar mali yönetim için de gerekli idiler: Gelir ve giderlerin, vergilerin, ganimetlerin ve sair şeylerin kaydedilmesi. eş-Şeybânî (krş.Serahsî, *Şerhu's-Siyerî'l-Kebîr*, II, 255-6; Muneccid neşri, paragraf: 1978) ve el-Mes'ûdî (*et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, s.282-3), önemli sayıda yazıcının var olduğunu, ihtiyaçlar büyük ve çeşitli olduğu için her sınıf için ayrı görevliler bulunduğunu bildirdiklerinde bizi hiç şaşırtmazlar.

Şimdilik hatırlatalım ki, Hz.Peygamber'in, müslüman ve gayr-ı müslim kabile başkanlarına mektup yazmak için görevlendirilen bir katibi, yazmış olduğu bütün mektupların ve hatta meslektaşları tarafından hazırlanan diğer bazılarının birer rüşhalarını muhafaza etti. Burada söz konusu olan kişi, mecmuası, İbn Tulun'un *İ'lâmu's-Sâilîn an kü-tûbi Seyyidi'l-Murselîn* isimli kitabının ekinde bize ulaşan Ensarlı Amr b. Hazm'dır.

Özel Belgeler

Fakat bizim şimdiki incelememiz için daha önemli olan şey Hz.Peygamber'in sahabilerinin, özellikle çocuklarının eğitimi için anı defterlerini hazırlamak, hatıralarını muhafaza etmek için yazmaya giriştikleri bireysel eserlerdir. Medine'de bu ihtiyaç kendini erkenden hissettirdi. Bazı örnekleri bize bir fikir verecektir:

- a) Bir Ensarlı Hz.Peygamber'e şöyle şikayette bulunuyordu: Her gün bize söylediğin o kadar çok güzel şey var ki! Ama, hafızam zayıf olduğu için onları çabucak unutuyorum! Hz.Peygamber, "Onları yazıyla kaydet!" demeyi kastederek; "Sağ elini kullan!" buyurmuştu (Tirmizî, 12/1).
- b) Genç ve çok dindar bir Mekkeli olan Abdullah b. Amr b. el-As, belki de biraz önce zikrettiğimiz Ensarlıya yapılan tavsiyeyi duyduğundan dolayı, Hz.Peygamber'den duyduğu veya gördüğü her şeyi kaydetmeyi adet edinmişti. Arkadaşları ona; "Nasıl her şeyi yazmaya cesaret ediyorsun? Hz.Peygamber diğerleri gibi bir insandır. Bazen memnun, bazen kızgın olabilir!" şeklinde sitemde bulundular. Fa-

kat zeki Abdullah, herhangi biri tarafından yönetilmeyi kabul etmek yerine doğrudan Hz.Peygamber'e başvurdu: "Söylediğin her şeyi yazıyla kaydedebilir miyim?!" "Evet!" buyurdu Hz.Peygamber. Abdullah içini tamamen rahat ettirmek için tekrar sordu: "Memnun olduğunda da, kızgın olduğunda da mı?". "Elbette, buyurdu, Allah'a yemin olsun ki ağzımdan hakikatin dışında hiçbir şey çıkmaz!". Hz.Peygamber'in bu genç bilgine öyle bir güveni vardı ki, ona ayrıca Kitab-ı Mukaddes'i okuyup inceleme izni vermişti (Krş.İbn Hanbel, 2/222, No.7067; Ebû Nuaym, Hilyetu'l-Evliyâ', 1/286). O da bu amaçla gerekli olan Süryanca (?) öğrendi (Krş.İbn Sa'd, *Tabakat*, 4/II/189). Daha sonra, islami fetihler esnasında tam bir deve yükü yahudi-hıristiyan eser elde etti (Krş.İbn Abdi'l-Hakem, *Futûhu Mısır*, 1/35; Taberi, *Ta'rih*, 1/464-5; İbn Hanbel, 2/195; ez-Zehebî, *Nubelâ'*, a.mlf., *Tezkiretu'l-Huffâz*, 1/36).

- c) Enes b. Mâlik el-Ensârî, Hz.Peygamber Medîne'ye hicret ettiğinde ancak on yaşlarındaydı. Anne-babası onu, çocuklarını kendisine hizmetçi kabul ederek kendilerini onurlandırmasını rica etmek üzere Hz.Peygamber'e götürdüler. Onlar şunu da gururla eklediler: "Çocukları okuma yazma da bilir!". Bizzat Enes olayın devamını şöyle anlatır: Ben, hayatının kalan kısmında gece-gündüz onun yanında kaldım. Onun evini ancak on sene sonra son nefesini verince terk ettim. Ben Hz.Peygamber'in, baş başa iken olduğu gibi herkesin önünde iken de, yaptığını veya söylediğini gördüğüm her şeyi kaydediyor ve, zaman zaman, serbest zamanı olduğunu gördüğümde notlarımı, bazı yanlışlıklar yapmış isem düzeltsin diye, kendisine okuyordum. Enes uzun bir ömür (107 yaş) sürdü ve, kutlu Kayıpları (Hz.Peygamber) hakkında büyük bir arzuyla bilgi almak isteyen çok öğrenciyeye sahip oldu. Kalabalık olduklarında -diğer bir rivayete göre; ısrar ettiklerinde- Enes eski defterlerini çıkarır ve şöyle derdi: İşte yazdığım ve Hz.Peygamber'e okuduğum şey! (Krş.Hâkim, *Mustedrek*, 3/583-4; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdu'l-İlm*, s.95-6; Râmhurmuzî, *el-Muhaddisu'l-Fâsil*, s.367, No.325).

Hz.Peygamber'in hayatında gösterilen çabalardan bahseden haberler sadece bunlar değildir. Onun vefatından ve ilk halifelerin manevi ve maddi büyük fetihlerinden sonra gösterilen gayretler tabii olarak gitgide büyümüştür. Bu faaliyetlerde, diğerleri meyanında, Ebu Bekr, Ömer, Ali, Abdullah b. Mes'ûd, Sa'd b. Ubâde, Semure b. Cundeb ve Ebu Hureyre gibi en ünlü isimler bulunur. Günümüzdeki bir alimimiz, M.M. el-A'zamî (*Studies in Early Hadith Literature*, s.34-60) Hz.Peygamber'in sahabileri için bu çeşitten 50 kadar olay buldu. Bunların sadece birine işaret edelim:

Bir gün, Ebu Hureyre'nin bir öğrencisi -görünüşe göre hocanın yaşlılık zamanında- ona şunu hatırlattı: Sen bize şöyle bir şey anlatmıştın. Hayır, dedi Ebu Hureyre, hatırlamıyorum. Ama evet, diye ısrar etti öğrenci, böyle bir hadisi bana nakleden mutlaka sensin. Ebu Hureyre onun elini tuttu ve, yolda; "Eğer ben onu sana anlattımsa bunun bende yazılı olarak bulunması gerekir!" tespitinde bulunarak onu evine götürdü. Eve varınca Ebu Hureyre "bize hadis hakkında birçok kitap gösterdi ve birkaç aramadan sonra şöy-

le haykırdı: İşte, doğruymuş. Ben sana söylemişim: Onu nakleden ben isem, yazılı olarak bende bulunmalı!" (Kırş.İbn Abdi'l-Berr, *Câmiu Beyâni'l-İlm*, 1/4; İbn Hacer, *Fet-hu'l-Bârî*, 1/174).

Hadis araştırmasının, başka herhangi bir ilimde olduğu gibi, nüfusun bir kesimini ilgilendirmiş olması şaşırtıcı değildir. Şaşırtıcı olan şey, onun erken başlamasıdır: Hz.Peygamber'in en genç sahabilerinden biri olan İbn Abbas -Hz.Peygamber vefat ettiğinde on küsur yaşlarındaydı- her gün Medine'deki bütün seçkin şahısların evlerine koşar, onlara Hz.Peygamber hakkındaki bilgileri sorar ve bunları kaydederdi. O bazı sorular da hazırlar ve bazen aynı soruyu, kendisinden daha yaşlı olan otuz kadar sahabeye sorardı. Onun ilim elde etme maksadıyla yaptığı faaliyet kalplere dokunuyor idiyse de -çünkü o, diğerlerinin öğle uykusu uyudukları zamanda da sahabilerin evlerine gidiyor ve görmek istediği kimse evinden dışarı çıksın diye kapıda sabırla bekliyordu-, onun sosyal konumu (O, Hz.Peygamber'in amcasının oğluydu) kendisine bu eski sahabiler tarafından ilgi ve ilave bir dikkat sağlıyordu. Yavaş yavaş diğer genç sahabiler de onu takip etti ve hatta yaşlı sahabiler de hatıralarını, mesela, kendi çocukları için kaydettiler. İbn Mes'ûd, Sa'd b. Ubâoe, Semure b. Cundeb, diğerleri meyanında, böyle idi.

Müslümanların ikinci neslinin bazı ilim öğrencileri, Hz.Peygamber'in tek bir sahabe-si tarafından yapılan derslerle yetinmişse, diğerleri art arda birçok sahabinin yanına gidiyordu. Şüphesiz bu sonuçların bilgileri, daha sonra yerlerine geçecek olan öğrencilerin şansına, daha geniş olmuştur.

Resmi Yazım Tarihinin Bazı Halkaları

Hz.Peygamber'in vefatından sonra ilk halife Ebu Bekr Hz.Peygamber'in sadece şahsen kendi işittiği sözlerini değil, arkadaşlarının kendisine anlattıklarını da gösterişsizce yazma gayretine girişti. Beş yüz hadis yazmış olduğu belirtilir. Belki de bu yazma işi, Hz.Peygamber'in (okumayı bilen ama yazamayan ve hukuk, tıp, tarih, aritmetik, şiir vs. muhtelif ilimlere karşı susuzluğu kanma bilmez) dul hanımı, bilgin ve seckin Aişe'nin isteği üzerine oldu, çünkü Ebu Bekr defterini Aişe'ye teslim etmişti. Sonra hemen ertesi günü, şöyle diyerek onu ondan geri aldı: Sıkıntıdan uyuyamadım. Zira arkadaşlarımdan aldığım bazı haberler var. Belki kelimeler Hz.Peygamber'in kullanmış olduğu kelimeler değildir!". Ardından hemen bu defteri imha etti (Kırş.Zehebi, *Tezkiretu'l-Huffâz*, 1/5).

Ömer de halifelîği esnasında bir hadis derlemesi yapmayı düşündü. O bunu büyük bir ölçekte yapmak istiyordu. Halka danıştı. Hepsi olumlu görüş bildirdi. Ancak o sürekli tereddüt ediyordu. Tam bir ay boyunca bir *istihâre* (iyiye yöneltmesi için Allah'a dua) yaptı. Sonunda bundan, derlemenin, hadisin okunup Kur'an'ın ihmal edilmesi şeklinde Kur'an'a zarar verebileceğini söyleyerek vazgeçti (Kırş.Ma'mer, *el-Câmi'*, Kitabu'l-İlm bölümü. Bu eser Abdurrezzâk'ın *Musanna'f*'ının 10/379'dan 11/471'e kadar devam eden bir parçası olarak neşredildi. Bkz.11/257-8, No.20484; el-Hafîb el-Bağdâdî, *Takyidu'l-İlm*, s.49).

Kaydedilmelidir ki, Hz. Peygamber'in sahabileri arasında en büyüklerden olan bu iki zat hadisleri toplama ihtiyacı hissetti ve onlar bundan vazgeçtilerse, bu, Hz. Peygamber'in yasaklamasından değil, aksine, biraz önce zikredilen şahsi veya içtimai sebeplerden dolayı olmuştu. Gerçekten hadislerin yazıyla kaydedilmesinin yasak olduğunu belirten rivayetlerden hiç biri Hz. Peygamber'e ulaşmaz. İbn Hacer'e göre (*Fethu'l-Bârî*, 1/218) kırpilerinin Ebu Said el-Hudri vasıtasıyla Hz. Peygamber'den naklettikleri böyle bir rivayet vardır. Ancak el-Buhârî bundan da şüphe duyar. Tartışma şu durumdan dolayı daha da karmaşık hale gelir: Hz. Peygamber'in sahabilerinden, Ebu Hureyre, İbn Abbas vb. gibi, hadislerin yazıya geçirilmesinin yasaklanmış olduğunu söyleyenler de geriye hadis hakkında yazılı eserler bırakmışlardır. Bunun manası ancak şudur: Yasağın belli bir bağlamı vardı ve bu yasak ne umumi, ne de kesin idi.

Ali'nin tamamen farklı bir görüşe sahip olduğu anlaşılıyor: Halifeliği esnasında hadis yazımını teşvik ediyor, hatta kendi hatıralarını da, el-Hakim ve İbn Sa'd'da okudumuz gibi, kaydettiriyordu. Ancak o rahat yüzü göremedi ve h.40 yılında bir isyancı tarafından öldürüldü ve bir iç savaş uzun zaman boyunca halkı allak bullak etti: O zaman halifeler ilim ve toplumun fikri ihtiyaçları ile hiç ilgilenmediler.

Hicretin birinci çağının sonuna doğru, kendisi de büyük bir alim olan Ömer b. Abdulaziz iktidara geldiğinde yönetim siyasetini kökten değiştirdi ve -eski dünyanın üç kıtasına yayılan- geniş imparatorluğunun her taraftaki yöneticilerine, beldelerinin bütün alimlerinin hadis hakkındaki bilgilerini toplayıp başkente göndermelerine dair mektuplar yazdı. İşte örnek olarak Medine valisi Ebu Bekr b. Hazm'a gönderilen ve Buhari tarafından zikredilen (3/34) mektup:

"Hz. Peygamber'den gelen bilgilerle ilgili mevcut şeyleri araştır, onları yazıyla kaydet. Zira ben ilmin de alimlerin de yok olup gitmesinden korkuyorum. Hz. Peygamber'den gelmeyen hiçbir bilgiyi kabul etme. Bilmeyenleri bilgilendirmek için ilim yayılsın, alimler toplantı yerlerinde bir araya gelsin! Çünkü ilim ancak saklandığı zaman sö-nüp gider".

Kuvvetle ifade edilir ki, hatırı sayılır sayıda belge, zamanın başkenti Şam'a gönderildi ve oradan İslam İmparatorluğunun her tarafına bunların kopyaları dağıtıldı (Krş. İbn Abdilberr, *Câmi'u Beyâni'l-İlm*, 1/76).

Bu derlemeler, onları büyük bir arzuyla inceleyecek ve onlara her çeşit yeni katkıları sağlayacak olan alimleri isteklendirdiler. Kısa zamanda şu alimleri göreceğiz:

1. Mekke'de: İbn Cureyc (ö.150 h.)
2. Medine'de: İbn İshak (ö.151), Malik (ö.179)
3. Basra'da: Saîd b. Ebî Arûbe (ö.156), er-Rebî' b. Subeyh (ö.160), Şu'be b. el-Haccâc (ö.160)
4. Horasan: Abdullah b. el-Mubârek (ö.181)
5. Yemen (San'â): Ma'mer b. Râşid (ö.153)

6. Rey (Tahran): Cerîr (ö.175)

7. Mısır (Fustât/Kahire): Abdullah b. Vehb (ö.197).

Bu alimler, Hz.Peygamber hakkında tasnif edilmiş bilgiler ihtiva eden bilgince eserler meydana getirdiler.

Daha sonra muhtelif derlemelerin karışımından oluşturulmuş büyük kitaplar ortaya çıktı:

Ubeydullah b. Musa el-Absî'nin (ö.213) *Musned*'i

Musedded b. Muserhed el-Basrî'nin (ö.218) *Musned*'i

Esed b. Musa el-Umevî'nin (ö.212) *Musned*'i

Nuaym b. Hammâd el-Huzâî'nin (ö.228) *Musned*'i

Bunları, İbn Ebî Şeybe (ö.235), İbn Râhuyeh (ö.238), İbn Hanbel (ö.241), el-Humeydi, et-Tayâlisî, Ebu Nuaym, Ebu Hayseme, Ebu Avane, Veki b. el-Cerrâh gibi alimler takip etti. Bunların hepsi, diğerleri meyanında, yazarımız el-Buhârî'nin hocalarıdır. Ayrıca yazarımızın, Saîd b. Mansûr gibi, çağdaşlarından da bahsedilebilir. Oysa, sadece bu hocaların ve çağdaşlarının eserleri değil, - diğer pek çok hadis derleyicilerinin arasından Sahabi Enes b. Mâlik'in *Sahîfe*'si, diğer bir sahabi Ebu Hureyre'nin öğrencisi Hemmâm b. Muhnebbih'e yazdırdığı *Sahîfe*'si, Ma'mer'in *Câmi*'i, Ebu'l-Yemân ile Cuveyriye b. Esmâ'nın cüzleri, Abdurrezâk'ın *Musannaf*'ı gibi- en eski yazarların eserleri de bizim için muhafaza edildi. Bu, zamanın tahriplerine, Abbasi Bağdâd'ın, Kurtuba'nın ve Moğol Delhi'nin kütüphanelerinin milyonlarca el yazma eserlerinin muzaffer düşmanlar tarafından kasten yapılan imhalarına rağmen gerçekleşti. Söz konusu bu eserler böylece bize el-Buhârî'deki atıfların doğruluğunu, onun folkloru veya ortalıkta dolaşan söylentileri hiç toplamadığını, bunları kafasından ise hiç uydurmadığını ispat etmek suretiyle denetleme imkânı verirler.

Hız.Peygamber'in hadislerinin müslüman alimler tarafından yazılmalarının bütün ayrıntılarına girmeksizin şunu söylemek kafidir: Konuyla ilgili hemen hemen bütün bilgiler, Hz.Peygamber'in sahabilerinin ve onları takip eden müslümanların (tâbiûnun) yayıldığı toprakların uçsuz bucaksızlığına rağmen, herhangi bir araştırmacının kolaylıkla ulaşabileceği durumdadırlar. Düşünelim ki, Hz.Peygamber'in vefatından sadece 15 yıl sonra Hicretin 27. yılında (Hıristiyan takvimine göre 646-7) Halife Osman'ın orduları bir taraftan Endülüs'e, diğer taraftan Semerkant bölgesi ile, kelimenin gerçek manasıyla Çin'in çevrelerine kadar, bu iki nokta arasındaki ülkeleri, eski dünyanın üç kıtasına yayılan tek bir devlet olarak denetlemek suretiyle nüfuz etmişti. Hadislerin gelişi güzel toplanmasından sonra, tabii olarak çok büyük sayıdaki bilgilerin tasnifine başlandı ve ravilere göre (*musned*), konulara göre (*musannaf*), illetlere göre (yani her haber için, farklı geliş yolları, küçük farklılıkları ve edebi tenkidıyla birlikte bütün rivayetlerin zikredildiği eserler), ravilerin ülkelerine göre, haberlerin alfabetik sırasına göre vs. hadis kitapları yazıldı.

Yine de genç İslam milletini tamamen yeni bir davranışın hareketlendirdiğini görmek daha şaşırtıcıdır: Bilgileri toplamak ve muhafaza etmekle asla yetinilmedi, haberlerin sahliliğine, daha fazla değilse bile en azından bunun kadar önem veriliyordu. İslam'dan önceki çağlarda delili ortaya koymak mahkemelerin tekelindeydi, Müslümanlar, ilk zamanlarından itibaren delil kavramını tarihe sokan ilk insanlarmış gibi görünüyorlar. Zaten hadis, İslâm'ın kurucusunun döneminin tarihi değilse nedir ki? (Şu makaleye de bkz. "Contribution des Musulmans méditerranéens à la science historique: Akdeniz Müslümanlarının tarih ilmine katkıları", Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée, Aix-en-Provence, No.15-16, 1973, s.35-42).

Bir tabii'nin (Hz.Peygamber'in sahabilerinin neslinden sonra gelen kimsenin) öğrenicilerine hocalarının; "Hz.Peygamber şöyle dedi veya şöyle yaptı" demesini işitmeleri asla yeterli gelmiyordu. Hocanın onlara, bu bilgiyi falan falan sahabiden aldığını söylemesi gerekiyordu. Birbirini takip eden kaynakların bu eksiksiz zinciri tabii olarak nesilden nesile durmadan uzuyordu. Yazarımız el-Buhârî bazen bir hadisi sadece, birbirini takip eden üç ravi ile zikrederse, diğer durumlarda, birbirini takip eden dokuz raviye kadar zikrettiği olur. Bunun sebebi basittir: Hocası çok yaşlı idiyse, hocası da söz konusu bilgiyi, yaşlılık zamanında bulunan bir hocadan almışsa Hz.Peygamber'e kadar varan ravilerin sayısı az olacaktır. Buna mukabil bilgiyi, hocaları ile hocalarının hocaları öğrenim zamanlarında, sözgelimi, genç olan genç hocalardan almışsa ravilerin sayısı daha çok olacaktır.Buhârî'nin yüzlerce (gerçekte binden fazla) hocası vardı. Bunların kimisi kendisinden yaşlı, kimisi yaşıtı, hatta kimisi kendisinden küçük yaşta idiler: Bu sonuncular yaşitlarının öğrencileri, hatta bazen de, başka hocalardan da öğrenim görmüş kendi öğrencileri idiler. Bu durum, Buhârî'nin anlayış genişliğini ve, Hz.Peygamber'in zamanına yahut rivayet edilen olayı gören şahide varıncaya kadar nesil be nesil, sadece kusursuz ve güvene layık raviler tarafından nakledilen bilgileri araştırdığı bilgi susamışlığını gösterir. Hz.Peygamber'in sahabilerinin sonuncusu h.110 yılında öldü, el-Buhârî ise 194'de doğdu.

Böylece erkenden her neslin bütün ravilerinin, doğum ve ölüm tarihleri, hoca ve talebelerinin isimleri, her birinin dindarlık, hafıza vs. özelliklerine dair veriler ile hayatlarını anlatan kitaplar kaleme alındı. İbn Hıbbân gibi bazıları ise hususi listeler düzenlediler: *Kitabu'l-Mecrûhîn* (güven uyandırmayan, şüpheli veya zayıf ravilerin listesi), *Kitabu's-Sikât* (doğru insanların listesi) ve, *kütübü'r-ricâl* (hadis nakilcilerine dair kitaplar) yahut *kütübü'l-cerh ve't-ta'dîl* (kınama ve doğrulama yahut edebi tenkit kitapları) adı verilen zengin bir edebiyata sahip benzeri kitaplar. Buhari özellikle ravilerin hayat hikayeleri ve, raviler arasında hocanın öğrenci ile gerçek ilişkileri konusunda ilgilenmiş ve bu sahada ihtisaslaşmıştır. O bize bu türden, *Târîh-i sağîr* (Küçük hayat hikayeleri kitabı), *Târîh-i kebîr* (Büyük hayat hikayeleri kitabı), *Kitâbu'l-küna* (Daha ziyade "falanın babası" vs. gibi künyeleri veya takma isimleri ile tanınan insanların listesi) gibi birçok kitap bırakmıştır.

Buhârî'nin hayatını ve eserini ele almadan önce can sıkıcı ve hatta müptedi olmayanları bile yanıltan önemli bir noktayı açıklığa kavuşturmak gerekir. Buhârî'ye, *Sahîh*'i

için 7 bin kadar haberi (ki, tekrarlar sayılmazsa bunlardan da geriye sadece 2 bin kadar haber kalır), sahip olduğu *altı yüz bin hadis* yığını içinden seçmiş olduğuna dair çok meşhur bir söz atfedilir. Bu ne manaya geliyor? O, yarım milyon hadisle diğer pek çoğunun hatalı olduğuna hükmedildiğini mi söylemek istedi? Yahut başka bir şey mi?

Bu soruyu derinleştirmek için iki noktanın gözden kaçırılmaması gerekir:

a) Kitabının başlığı “es-Sahîh el-Muhtasar: Sahih ve Özet...”dir. O, sahih olan şeylerin hepsinin eksiksiz bir derlemesini yapmayı değil; bunlardan bir seçki, örnek bir seçme yapmayı istedi. Şu halde, tamamen güvene layık hadislerin arasından bile, sadece en önemli ve en belirtici olduklarına hükmettiği hadisler ile, günlük kullanım için herhangi bir Müslümanın görüp karşılaştığı şeylerde en yararlı olan hadisleri seçmek zorundaydı.

b) Bir hadis, uzmanlar için içeriğe göre değil geliş yerine göre kendi içinde bir bütündür! Hz.Peygamber’in bir tek sözü bile sahabilerinden on kişi, onlardan da 100 tabii, onlardan da 500 tebe-i tabii tarafından nakledilmiş olabilir. Bir uzman için bu bir hadis değil, beş yüz farklı hadistir. Buhârî bunların en iyi ravi zincirlerinden iki veya üç tane seçti. Bu durumdan dolayı altı yüz bin olduğu söylenen hadisler, içerik açısından sayıldıklarında gerçekte belki birkaç on bin hadisten ibarettir. Bu arada hatırlatalım ki, bir hadis uzmanı, bir muhaddis, en iyi yazarın kitabında bile okuduğu bir haberi nakledemez, onu yazarın ağzından veya ondan bu şekilde almış olan bir kimsenin ağzından duymuş olmalıdır. Öylece müstensihlerin bilerek veya bilmeyerek yaptıkları hatalardan korunmak ister.

Şüphesiz atılması gereken bazı haberler vardı. Buhârî de bunu yapmaktan geri kalmadı. Ancak bunların sayısı çok fazla olmamalıdır. Çünkü Buhârî, kural ve tarz olarak, sadece, döneminin en ünlü hocalarından hadis alırdı. Bu hocaların hepsi de, bir şeyi hadis olarak kabul etmek ve onu rivayet etmek için kendisi kadar “güç, zor beğenir” kimseler idi. İnsan boşu boşuna bir şey uydurmaz, tahrifatta bulunmaz. İnsan bunu, ancak, aksi takdirde reddedilen veya savunulamayan bir iddiayı desteklemek için yapar. Oysa İslam ümmeti içinde böyle bir tartışma noktası yoktu. Eğer dini ayrılıkların, sapkınlıkların ve mezheplerin tarihi incelenecek olursa fark edilir ki, ayrılık, çoğunlukla aynı hadisin, aynı metnin muhalif öğretilere bağlı kimselerin farklı yorumundan kaynaklanıyor. Ayrıca çok tuhaf bir durumdur ki, İslam’da mezheplerin farklılıkları şahıs meselesidir, kural meselesi değildir. Sünnilerle şiiler birbirlerinden sadece, Ebu Bekir ve Ali’den kimin Hz.Peygamber’e halef olma hakkına sahip olduğunu bilme meselesi üzerine ayrıldılar. Şiilerin arasında İmamiyye, Haseniyye, Keysaniyye, İsmailiyye, Nizariyye ve diğer fırkalar esasen, sadece, önceki şahsın yerine geçmesi gereken kimse meselesinde bir farklılığa sahiptirler. Hariciler de bir istisna teşkil etmezler.

Mutezililikte olduğu gibi, öğretiye dayalı gerçek farklılıklar, basit bir yorum meselesidir. Dolayısıyla Hz.Peygamber’in ağzından, söylememiş olduğu bir sözü nakletmeye ihtiyaç yoktur. Zahiriler, işariler, geniş veya dar düşünceli insanlar da hadis uydurmaya muhtaç değillerdir.

Uyduruldukları açıklanan hadisler (*mevdû'*) bile ekseriya, içeriğin akla uymaması/garipliğinden ziyade raviler zinciri dolayısıyla böyledirler. Gerçekten şaşırtıcı uydurma hadisler son derece azdır. Kötü anlaşılmuş bir mananın dolaylı anlatımı ve hatiplerin biraz abartma arzusu da bazı sahteciliklere sebep olmuştur. Fakat bu sahtecilikler de sağlam ve sahih bir esasa dayanırlar. Nihayet hafızanın hata etmesi ve, bir kimsenin tamamen iyi niyetle Hz.Peygamber'e belki söylemediği fakat, konu hakkında gerçekten söylemiş olduğu genel manadan hareketle söyleyebileceğine hükmettiği şeyi atfetmiş olması mümkündür. Ne olursa olsun, sadece uydurma hadisleri (*mevdûa*) bir araya getirerek özel eserler meydana getiren yazarlar eksik olmamıştır. Fakat sonuç ne oldu? İbnu'l-Cevzî gibi, en katı ve acımasız yazarlarda bile böylesi haberlerin sayısı ancak birkaç yüze ulaşır.

Birbirini takip eden kaynaklara atıfları eksiksiz olmayan bütün haberler, fazla uzatmadan, meçhul, ispatlanmamış denilerek reddedilmişlerdir. Eğer bir kimsenin kişiliği, hafızası veya zekası istenildiği gibi değilse, rivayetlerinin tamamı, içeriklerine bakmaksızın, reddedilir. Tabiidir ki, en meşhur yalancı bile yüzde yüz yalan söylemez. Yalanında bazı doğru unsurlar bulunabilir¹. Ancak bunu nasıl ayırabiliriz? Ayırma imkanı olmadığından dolayı bütünün reddi gerekmiştir. Sair insanların yanında hadisin itibarını ve hadisçilerin övgülerle dolu hayat hikayelerinin farkını oluşturan şey, muhaddislerin (hadis kitabı yazarlarının) bu katı ama sağlam ve eksiksiz tavrıdır, Buhârî de bu tavra sahiptir.

Müslüman halkta, el-Buhârî'nin kitabının en kusursuz haberleri ihtiva ettiğini düşünme şeklinde, saf dirik başka bir yanlışlık vardır. Biz, bu tür hadislerle ulaşmak için zamanında daha iyisinin yapılmadığına itiraz etmiyoruz. Fakat bir vakıa, Buhârî'nin *Sahîh*'ini okuyan herhangi bir okuyucunun gözüne çarpar. Bu da şudur: Buhârî oldukça sık bir şekilde aynı olayı farklı kaynaklara (ravi zincirlerine) dayalı olarak tekrar ettiğinde her zaman aynı anlatış biçimini vermez. Tersine sadece ayrıntıların yok edilmesi veya eklenmesi yahut -olağan bir şey olan ve hiçbir önemi bulunmayan- aynı manadaki farklı kelimelerin kullanılması yoktur. Bazen zıtlıklar da vardır. Böyle durumlarda iki anlatım biçiminden sadece biri doğru olabilir. Mesele, *Mi'râc* (yükselme) esnasında Hz.Peygamber yedinci gökte bir rivayete göre Musa ile, fakat başka birine göre İbrahim ile karşılaştı.

Bundaki yanlışlık Buhârî'ye ait değildir. Zira o, sahih "olayları" değil, "güvene en fazla layık olan bazı raviler" tarafından nakledilen olayları nakletmeye çalıştı. Eğer Buhârî iki raviden bir bilgi alırsa ve, (unutma, kötü işitilmiş konuşma veya tamamen başka) beşeri bir nedenden dolayı, bunlardan birinin hafızası zayıflamış ise iki rivayet. Buhârî'nin hatası olmaksızın çelişik olacaktır. *Yanılmak, insanın tabiatındandır*: Buhârî'ye, kendisinin kendisine atfetmediği şeyi şovence atfetmemek gerekir. fakat eşyayı yerleri-

1) Mesela Buhârî'nin (40/10 ve 66/10/2), içinde Hz.Peygamber'in Ebu Hureyre'ye teminat verdiği şu haberine bkz.: "Büyük bir yalancı olduğu halde o sana doğru söyledi. Çünkü o Şeytan idi!"

ne koymak lazımdır. Buhârî bize malzemeyi olduğu gibi sağlar ve her birimiz ona kendi özel hükmünü verebilir. Buhârî kendisini yanılmaz biri olarak göstermez, bizi, kendisiyle eşit kimseler olarak hadisin incelenmesine ortak eder. İşte bu onurlu ve titiz yazarın büyük değeri. (Mi'râc'ın tasvirindeki söz konusu Musa ve İbrahim hadisleri için, mesela, aklımıza şu geliyor: Musa'nın ismi, haberin Hz.Peygamber tarafından yapılan bir anlatımından değil bir çıkarımdan kaynaklanmış olabilir: Haberlerde bir ravi, Hz.Muhammed'in farklı göklerde rastlamış olduğu bazı peygamberlerin isimlerini sıralar ve şunu ekler: Artık ben bunlardan kimin hangi gökte bulunduğunu hatırlamıyorum. Bütün rivayetler der ki, Hz.Muhammed, ilahi buluşmadan çıktığı zaman Musa'ya uğradığında, o ona Rabb'in eşiğine tekrar dönmesini ve ondan, emredilen günlük namazların sayısını azaltmasını yakarmasını tavsiye etti. Göklerde rastlanılan peygamberlerin isimlerini aklında tutan ama her birinin yerine önem atfetmeyen bir ravi şöyle düşünmüş olabilir: Mademki Hz.Muhammed Musa'ya dönüşte rastlamıştı, Musa'nın Kutsal Mahalle en yakın gökte, yedinci gökte olması gerekir. Bu şekilde çıkarım ile anlatım birbirine karışınca, bununla katıksız anlatım arasında zıtlık meydana gelmiş olabilir².

Ravilerin Doğruluğu

Bazen, Hz.Peygamber'in, ayırım yapmaksızın bütün sahabilerinin doğruluğuna niçin inanmak gerekir, çünkü, diğer herhangi bir insan kümesi gibi, onların arasında da iyiler ve kötüler olmalıdır, diye sorulur. Naçiz görüşüme göre, birçok nedenden dolayı onlara inanmak uygundur: Evvela; bir dine yeni girenler, dini ödevlerini yerine getirme hususunda herhangi bir kimseden daha fazla gayretlidirler. Hz.Peygamber de onların ruhlarına en etkili ceza tehdidini yerleştirmişti: "Kim bile bile benim adıma uydurma bir şey söylerse mesken olarak Cehenneme sahip olacaktır!". Sahabileri de ona inaniyorlardı. Saniyen; aynı olaylar Hz.Peygamber'in sahabilerinin birçoğu tarafından nakledilmiştir, hadislerin çoğu da böyledir. Öyleyse yanlış rivayet konusunda gizli bir anlaşma, daha da az olarak rivayette sahtecilik imkanı ortaya çıkamaz. Bu husus, özellikle, sahabilerin, bilgilerini öğrencilerine veya muhataplarına nakletme zamanında, o dönemden beri üç kıtaya yayılmış olan geniş İslam imparatorluğunun dört bir tarafına dağılmış oldukları vakıası düşünüldüğünde açıktır. Salisen; sahabiler tarafından yapılan nakiller Kur'an'ın içeriğiyle çelişmiyorsa bu bize, onların söylediklerinin sahit olabileceğini sağlar. Kur'an'ın nasıl bir titizlikle korunduğu ve nesilden nesile aktarıldığı ise malumdur.

- 2) Hadislerin derlenme tarihinin bu kısa tasvirinden sonra gelişigüzel açıklanan görüşlerin değerinin hükmünü vermeyi bizzat okuyuculara bırakalım. Mesela şu görüş: "Wensinck bana derdi ki, görüşümüze göre hadislerin hemen hemen yüzde beşi Resulullah'a ait olmalıdır. Ancak diğer müsteşrikler, özellikle de J.Schacht bu değerlendirmeyi çok iyimser bulurlar" (G.-H. Bousquet, *L'authentique tradition musulmane*, 1964, Paris, s.19). Aynı itibar yüzdesini böylesi saçma sapan laf ebellelerine vermek gerekmez mi? Rodinson, Louis Massignon'un bir mektubunu zikretti: Goldziher bana derdi ki, eğer müslümanlar aynı yöntemleri bizim edebiyatımızı tenkid etmek için uygulasalar Kitab-ı Mukaddes'den bize ne kalır?

2. EL-BUHÂRÎ VE ESERİ

Kitabiyat

Buhârî'nin hayatının belli başlı kaynakları aşağıdakilerdir:

I) İbn Hacer, Sahî-i Buhârî şerhine girişin ana bölümlerinde, bu eser üzerine yazdığı *Tağlîku't-Ta'lik* isimli notlarında ve tercüme-i hal kitabı olan *Tehzîbu'r-Tehzîb*'inde vs.; II) İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*; III) el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV) İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* isimli kronolojik tarihinde, V) es-Subkî, *et-Tabakatu'l-Kübra*, VI) ez-Zehbî, *Tezkiretu'l-Huffâz*, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ* ve *Târîhu'l-İslâm* isimli eserlerinde. Muasrılarımız arasından özellikle şunu zikrederim: VII) Ebû Kemâl Abdulğanî Abdulhâlîk, *Sahîhu'l-Buhârî*'nin h.1376 tarihli neşrine yazdığı Mukaddime'sinde.

Özgeçmiş

Yazarımız Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm b. el-Muğîre b. Berdizbeh el-Cu'fî el-Buhârî, büyük dedesi Berdizbeh'in isminden dolayı Fars asıllı sayılmıştır. Kabile aidiyetini belirten el-Cu'fî nisbesi, Arap olduğunu belirten bir kelime olarak anlaşılmalıdır. Zira bütün kaynaklar ittifakla şunu kaydeder: Dedesi el-Muğîre vaktiyle müslüman oldu, ülkenin yöneticisi de buna o kadar sevindi ki, onu kendi kabilesine aldı, bu nedenle ona el-Cu'fî dendi. Bu o zaman cari olan bir adetti. Merkezî Asya'nın bir şehri olan Buhâra'da doğduğu için de kendisine el-Buhârî denilir.

Münevver ve dinde samimi bir aileden gelir. Buhârî'mizin babası da hadis konusunda büyük bir alim ve uzmandı (Krş. İbn Hıbbân, *es-Sikât*, Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*).

O, hicri 13 Şevvâl 194 (miladi 810) Cuma günü Buhâra'da doğdu, hicri 256 (870) yılında aynı şehrin yakınlarındaki Harteng'de öldü. Kabri hala bu yeredir. İbn Hacer'e göre (*Tehzîb*, 9/53) Buhârî orta boylu ve zayıfa meyyal biri idi. Küçük yaşlarında görme kabiliyetini kaybettiği, daha sonra ona yeniden kavuştuğu bildirilir (Goncâr, *TârîhuBuhâra*).

16 yaşındayken 210 yılında annesi ve ağabeyi ile birlikte hacca gitti. Neden sonra ağabeyi annesini Türkistan'a geri götürdü, kendisi, yüksek öğrenimini sürdürmek için Mekke'de kaldı. Muhtemelen bu, geriye, genç ilim adamının arzusunu yerine getirmeye imkân verecek hatırı sayılır bir servet bırakan babasının ölümünden az sonraki bir tarihte olmuştu. O, Mekke'nin ünlü hocalarının, el-Ezrakî ile İsmâîl b. Sâlim es-Sâîğ'in derslerine katıldı. Onun şu sözü zikredilir: "18 yaşında ve Medine'de bulunuyorken Hz. Peygamber'in sahabilerinin ve onların haleflerinin fikhî görüşleri hakkında bir eser yazdım. Ardından ayın aydınlattığı gecelerde, Hz. Peygamber'in kabrinin yanında hadis ravilerinin özgeçmişlerine dair küçük kitabımı kaleme aldım. Azı müstesna, onlardan her biri hakkında ayrıntılı bilgilere sahip idim, fakat eseri uzatmak istemedim" (Hâşim, s.29, Hatîb ve Zehebî'den naklen). Onun o zaman Medine'de tam bir yıl geçirdiği söylenir.

Buhârî şunu da anlatır: "Basra'da belgelerimle beş yıl kaldım. Bunları tasnif ediyor, hangi bilginin nereye konması gerektiğini bilmeye çalışıyordum. Bu esnada her sene

hacca gidiyor, tekrar Basra'ya dönüyordum". O şöyle devam eder: "İkişer defa Suriye'ye, Mısır'a ve el-Cezîre'ye (Mezopotamya'ya), birkaç defa da Basra'ya gittim. Kûfe ve Bağdâd'ı ise, hadis alimleri ile birlikte sayılamayacak kadar çok ziyaret ettim". O öğrenimini, ayrıca, Vâsıt, Buhâra, Merv, Herât, Belh, Nisâpur, Kaysâriyye, Askalan, Hıms, Horâsân ve el-Cibâl'de (Huzistân'da) yaptı. Şunu ifade eder: "1080 muhaddisin yanında öğrenim gördüm" (Krş. Hâşim, s.31, Hatîb el-Bağdâdî ve en-Nevevî, *Şerhu'l-Buhârî*'den naklen). Eserlerinin çoğunu bu uzun öğrenim yılları esnasında kaleme aldı. Ancak *şaheseri* olan *Sahîh*, evine yani Türkistan'a dönmüş olduğu zaman yazılabilecektir.

İşte Hâşim, Brockelmann ve Sezgin'in el-Buhâr^A'ye atfettiği eserlerin listesi:

1. et-Târîhu's-Sağîr
2. et-Târîhu'l-Evsat
3. et-Târîhu'l-Kebîr
4. et-Târîh fî ma'rifeti ruvâtî'l-hadîs ve nakaleti'l-âsâr ve's-sünen ve temyîzi sikâtihim ve duafâihim ve târîhi vefâtihim
5. ed-Duafâ ve'l-metrûkîn
6. el-Künâ
7. et-Tevârîh ve'l-ensâb
8. el-İlel fi'l-hadîs
9. Esmâu's-sahâbe
10. el-Meşyehah
11. Kadâya's-sahâbe ve't-tâbiîn
12. Hayru'l-keâm fi'l-kırâ'ah halfe'l-imâm
13. Ref'u'l-yedeyn fi's-salât
14. el-Eşribeh
15. el-Hibeh
16. Sünenu'l-fukahâ
17. el-Mebsût
18. Birru'l-vâlideyn
19. el-Fevâid
20. et-Tefsîru'l-kebîr
21. el-Akîdeh
22. Ahbâru's-sıfât
23. Halku efâli'l-ibâd
24. el-Vuhdân
25. es-Sulâsiyyât
26. el-Edebu'l-mufred
27. el-Musnedu'l-kebîr

28. el-Câmi'u'l-kebir

29. es-Sahîh

Bunların hepsi elimizde yok, bazılarının da iki farklı başlığa sahip aynı eser olması mümkündür.

Yöntemi

Çalışma yöntemi hakkında bizzat kendisi şöyle der: "Hadisi kaydetmekle yetinmezdim. Bilakis, ravilerimden her birinin ismini, takma ismini (*künyesini*), bağlı olduğu şehir veya kabileyi, öğrencilik hayatını -bu bilgileri bana verebildiği ölçüde- kaydederdim. Aksi takdirde ondan sadece hadisi şifahi olarak bana okumasını değil, yanında bulunan ve öğrenim zamanından kalma yazılı metni bana göstermesini de isterdim ve onu istinsah ederdim". Bu yöntemin yansımaları, ravilerin hayat hikayeleriyle ilgili kitaplarında bulunabilir (Krş. Hâşim, s.32, ez-Zehebî'nin *Nubelâ*'sından naklen).

O şöyle devam eder: "Bir gün hocamız İbn Râhûyeh bize şöyle dedi: Hadis miktarı öğrenciler için çok büyük sayıya ulaştı. Sizden biri, sahih hadislerden seçme bir eser yazabilse! Bu benim gönlümde yer etti ve ben *el-Câmiu's-Sahîh* isimli kitabımı yazmaya başladım". Yazma işi on altı yılını aldı. Şunu teyid eder: "Bu kitaba, rivayetlerin her biri için kasten gusül abdesti almadan ve iki rekât nafîle namaz kılmadan hiçbir hadis yazmadım!" (Hâşim, s.49, İbn Hacer, *Mukaddimeh* ve *Suyûfi*, *Tedribu'r-râvi*'den naklen). O bu kararında, içinde kendisini, Hz.Peygamber'in vücuduna konan sinekleri bir yelpaze ile kovarken gördüğü bir rüya ile de desteklenmişti.

Üslûbu ve aldığı eğitiminden dolayı o, kemiyetten ziyade keyfiyete önem veriyordu. Ne kadar kısa olursa olsun, her bilgi için birbirini izleyen bütün kaynaklarını eksiksiz olarak zikreder. Bir rivayeti ilgilendiren en küçük bir tenkit varsa onu çıkarır veya, en azından, Hz.Peygamber'le ilgili rivayetlerin arasına değil, bölümlere bağlı notların (*ta'likâtn*) içine atar. Şarihlerini sıkıntıya sokan ve nesiller boyu yoğun araştırmalara rağmen tam olarak çözülemeyen şey, oldukça sık bir şekilde ravi isimlerini natamam zikretmesi ve, hem muasırlar arasında hem de aynı hocanın öğrencileri arasında çok sayıda aynı ismi taşıyan kimselerin bulunmasıdır.

O, kavrayışlı bir hukukçu ve sıkı bir mantıkçı olarak, haberin her noktası ile ilgilendi. Tek bir olayda birçok kural çıkarmak için ipuçları görür. Bu sebeple değişik bölümlerde aynı olaydan defalarca bahsedecektir. Şüphesiz onun aynı "rivayet" olmamasına dikkat edecek ve aynı olayı başka bir raviler zinciri ile zikredecektir. Öyleyse Buhârî'nin bu titiz ruhunun, hayatının diğer yönlerine de yansımından şaşırılmamalıyız: Yetenekli bir okçu olduğu için, aynı noktaya peş peşe birçok defa nişan aldığı anda bile hedefi hiç şaşırılmazdı (Hâşim, s.67, *Tercemetu'l-Buhârî'l-Munîriyyeh*'den naklen). Kendine saygılı bir insan olduğu için, öğretim maksadıyla bölgenin yöneticisinin evine bile gitmeyi asla kabul etmeyecek ve zorba yöneticilerin üzücü neticelerine katlanacaktır. Aynı şekilde, hocalarının, hatta en itibarlılarının söyledikleri her şeye inanmayacak, karar verme bağımsızlığını koruyacaktır. Böylece o, hocası İbn Hanbel'in; Kur'an'ın sadece içeriğinin

değil, çok kısa olarak, ezbere okumamız, yazıyla yazılması, kağıdı, mürekkebi dahil Kur'an'ın her şeyinin bile ilahi ve yaratılmamış olduğunu ifade eden aşırılıklarını kabul etmeyecektir. Mu'tezililere göre sadece Allah öncesiz ve yaratılmamıştır. Halbuki Allah'ın sözü zaman içinde yer alır. Mesela, Kur'an, Tevrat'a oranla en yeni ilahi sözdür (Mu'tezililer de bizzat Kur'an'a -21/2, 26/5 "muhtes"- dayanırlar), dolayısıyla yaratılmıştır. Buhârî Kur'an'la insanın Kur'an hakkındaki fiillerini birbirinden ayıracaktır. Sadece İbn Hanbel değil, Buhârî de sağduyudan yoksun zulümlerin kurbanı olacaktır. Buhârî, Mu'tezililer tarafından olduğu kadar Hanbeliler tarafından da yapılan dalâlet suçlamalarına, gerçek büyük acı içinde, katlanacaktır.

Büyüklük, bilhassa muasır arasında kıskançlıklar doğurur. Ancak o, sonunda, samimi olan müteredditleri alt eder. Bir gün Bağdad'da on kişi ona "ilm-i hadis"ın meselelerinden onar mesele sordular. Şöyleki, onlar, tamamen veya kısmen düzmece ravi zincirleri uydurdular. Aynı şekilde metinlerde ekleme ve çıkarmalar yaptılar ve ona, bu hadisleri bilip bilmediğini sordular. Buhârî, kitaplarına başvurmaksızın onları tam bir düzene yeniden koydu. Bu durum, o uzmanları etkiledi ve hayrette bıraktı (Hâşim, s.54, Subki, Hatîb Bağdâdî, İbn Hallikân vs.den naklen). Bu deneme, diğer illerde de tekrar etti. Bunun neticesi şu oldu: Buhârî *Sahîh*'ini öğrettiğinde bazen yirmi bin kadar dinleyici olurdu -çünkü kitabın, metni yazarken hata yapıp yapmadığını bilme imkanı hiç olmayan bir katib tarafından istinsah edilen bir kitaptan değil, yazarının ağızından alınması istenirdi-, Buhârî de derslerini, dinleyenlerin arasına konulan üç kişi vasıtasıyla cümle cümle, kelime kelime duyururdu -Dinleyicilerin arasına konulan bu kişiler, o zamanın sesbüyüttüğüleri/hoparlörleri idiler- (Ebû Kemâl Abdulganî Abdulhâlık, s.65, Nevevî'den naklen).

Buhârî çok dindar, çok cömert bir insandı, kendisine olağanüstü şeyler (*kerâmetler*) atfedilir. O, aynı zamanda edebiyatçı ve şair idi.

Makbul Rivayeti

Sahîh'in yetkili ravileri arasında Ferabri, Neseî, Nesevî ve Pezdevî vardır. İlerideki nesillerde, evlenmek istemeyip hayatını Buhârî'nin *Sahîh*'ini nakletmeye ve öğretmeye adanmış olan Kerîme bint Ahmed el-Merveziyyeh el-Hurreh Ummu'l-Kerîm Sittu'l-Kirâm gibi bazı genç kızların varlığını müşahade etmek, duygulandırıcıdır. Kerîme Mekke'ye yerleşti ve uzun yıllar esnasında sayısız öğrenci sahibi oldu, 98 yaşındayken öldü. O, bu kitabı Ebu'l-Heysem'den okumuştur (Krş. Yâkût, *Udebâ*, vs., Ebû Kemâl'in nakli). Ayrıntılara girmeden şimdilik hatırlatalım ki, *Sahîh*'in nakli için yetkili olan büyük hocalar aşağıdakilerdir:

el-Yûnînî (ö.701 h.), Ebu'l-Vakt (468-553), Ebu Zerr (356-434), el-Keşmehînî (el-Kuşmeyhenî, ö.388), el-Kâbisî (324-403), el-Asîlî (ö.392), Ebu Zeyd Muhammed b. Ahmed el-Mervezî (ö.371) ve kitabı Buhârî'den (194-256 h.) alan Muhammed b. Yusuf el-Ferebrî (231-320 h.).

Buhârî'nin ünü zamanla hep büyümeye devam etti.

Şerhleri

Alimler, Hz.Peygamber hakkındaki sahih hadislerin bu temel derlemesi ile çok erkenden itibaren meşgul oldular. el-Buhârî h.256 yılında öldü, *Sahîh*'inin bilinen en eski şerhi ise el-Hattâbî el-Bustî'nin (319-388) şerhidir. Bu şerhlerin aşağı yukarı altmışa ulaştığı söylenir. Büyük sevgi ile yapılan bu çalışmalar, Buhârî'nin *Sahîh*'inin bütün yönlerini aydınlatmak içindir. İki çağdaşın, İbn Hacer (ö.852) ile el-Aynî'nin (ö.855) şerhleri talebenin çok hoşuna gitmiştir. Bunlardan biraz daha sonra el-Kastallânî (ö.923 h.), aradan beş asır geçmiş olmasına rağmen hala kullanılmaya devam eden bir sentez şerh yazdı.

Bu yansız araştırmalar ilim dünyasını öyle etkiledi ki, komünist S.S.C.B bile, 1394 h./1974 yılında Buhârî'nin doğumunun bin iki yüzüncü yılını kutlamak için Buhâra'da uluslar arası bir kongre çağrısı yapmayı uygun buldu.

Yazmaları

Dünyanın dört bir tarafındaki kütüphanelerde *Sahîh*'in binlerce yazma nüshası vardır. Kitabın müellif nüshası bize ulaşmadı. İlk zamanların nüshaları da ulaşmadı. Bunun sebebi basittir: Bu nüshalar her dönemin talebesi tarafından çok fazla kullanılmışlardır. Günümüze kadar ulaşan en eski nüshaların, biri tam diğeri eksik iki tane olduğu görünüyor.

Sahîh'in güzel ve tam bir nüshasını, 1398 h./1978 yılında, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden Prof. Mehmet Hatipoğlu'nun özel kütüphanesinde gördüm. Bu nüshadan yakında ilk olarak bahsetme işini bizzat ona bırakıyorum.

Natamam nüsha Manchester, İngiltere'de Mingana koleksiyonunda (Arapça, İslami eserler bölümü, No.225) bulunmaktadır. Müteveffa Prof. A. Mingana bu yazma hakkında *An Important MS of the Traditions of Bukhari* (Heffer yayınevi, Cambridge/İngiltere, 1936) başlıklı tam bir kitap neşretti. Burada 104 varaklık bir parça söz konusudur. Bu, yetkili rivayet için kullanılan bir nüshadır. Dolayısıyla onda, raviler tarafından yazılan "kıraat" veya "semâ" kayıtları bulunur. Mingana'ya göre bu yazmanın üzerindeki eski kayıt 464 h./1071-2 yılına aittir. O, Hz.İsa'dan sonra 1000 yılına doğru istinsah edilmiş görünüyor (Buhârî ise 256 h./870 yılında ölmüştü). Bu yazmada *Kitâbu'z-zekât* şöyle başlamaktadır: Bize onu Ebu Zeyd Muhammed b. Ahmed (el-Mervezî, ö.371) nakletti (*ahberenâ*) ve dedi ki, bize onu sözlü olarak Muhammed b. Yusuf (el-Ferabrî, ö.320) ilettiler (*haddesenâ*) ve dedi ki, bize el-Buhârî (ö.256) nakletti ki... Buhârî'ye gelince o, her haberin Hz.Peygamber'e kadar birbirini takip eden bütün kaynaklarını zikreder.

Eserinin Yayınları

Brockelmann'a göre (GAL) Buhârî'nin *Sahîh*'inin ilk neşirleri aşağıdakilerdir:

1. Bombay'da taşbaskısı, 1269 h.
2. Delhi'de taşbaskısı, 1270 h.

3. Leyden'de dizgi baskısı, 1-3 ciltleri L.Krehl tarafından (1279-84 h./1862-8), 4. cilt Juynboll tarafından (1326 h./1908).

4. Kahire, Bulâk'da dizgi baskısı, 1280 h.

Bununla beraber, Sezgine'e göre (GAS) en iyi neşirler şunlardır:

a) Büyük Sultan Abdülhamid II'nin emriyle harekeli olarak Kahire, Bulâk'da 1311-3'de yapılan dizgi baskısı.

b) İstanbul'da H.Zihni'nin titizliğiyle yapılan baskı, 1315.

3. BATININ KATKISI VE ÇEVİRİLER

Müslüman olmayanlar arasında Buhârî'nin tetkikine en büyük hizmeti yapanlar Almanlar, Fransızlar ve Hollandalılardır. İngilizler ve İngilizce konuşan müslümanlar (bilhassa Hind-Pakistanlılar) daha sonra gelecektir. Özellikle süreli yayınlardaki makalelere atıflar için Brockelmann'a (GAL), Sezgin'e (GAS) ve Pearson'a (*Index Islamicus*) başvurmak yararlı olur. Arapça metnin batıdaki neşri ile Fransızca tercümeyle gelince işte bazı bilgiler (Biz şimdilik *Sahîh-i Buhârî*'nin tercümelerinin tam bir kitabiyatı ile meşgul olmayacağız):

Krehl *Sahîh*'in Arapça metnini, 4 cilt halinde Leyden'de neşretti (1862-1908). Krehl bu arada öldüğü için, 4. cildin neşrini Leyden'li Juynboll üstlendi.

Octave Houdas eserin, Krehl'in neşrinin tam olarak çıkmasından bile önce, tercümesine girişti ve onun, Paris'te 1903-1916 yılları arasında basılan, 8 derece/boyu azami 25 cm. olan oktav boyutlarında 3000 kadar sayfalık dört cilt halindeki bir yayımını yaptı. Onun neşri ayrıca, öğrencilerinden biri olan bir müşterek çevirmenin adını taşır: William Marçais. Kendisi de meşhur bir arap dili ve edebiyatı bilgini olan bu zatın, bizzat Houdas'ın, çevirinin 2. cildinin Önsöz'ünde (p.IV, not: 1) ima ettiği gibi, bu çalışmaya sonuna kadar katılmadığı anlaşılıyor. Birinci ciltte, sonraki ciltlerden daha az anlama hatası vardır. Şüphesiz bunun onuru Marçais'ye aittir. Çevirinin başlık sayfası bir indeksten söz eder, fakat, bilgimize göre bu hiç çıkmamıştır.

Biraz bunların hayatlarından bahsedelim:

Ludolf Krehl

Buhârî'nin arapça metnini neşreden Ludolf Krehl (1825-1901, Anne-Marie Schimmel'e göre böyle), muhtemelen Leipzig asıllı bir Alman bilginidir. Bizce bilinen yayınlının en eskisi olan şu eser, onun doktora tezi olabilir: *Die Erfreuung der Geister von Omar Ben-Suleiman, Türkisch und Deutsch, mit Anmerkungen herausgegeben*, Leipzig, 1848 (Krş.ZDMG 3/379).

Buhârî'nin neşrini ilgilendiren şey hakkında bizzat kendisi bize; "Über den Sahîh des Buchari" (ZDMG, 1850, 4/1-32) başlıklı makalesinde söz eder: Leipzig'de Buhârî'nin

çok güzel bir yazması vardır. Louis-Jules Dolfus isimli bir Fransız onunla meşgul olmak istedi. 1846'da ansızın son nefesini verdiğiinde 1300 kadar sayfa istinsah etmişti. Krehl; "Halefleri iki yıl sonra bu değerli ilmi mirası Paris'ten bana göndermek istedi." diyor. Genç olan Krehl, bilgileri henüz olgunlaşmamış ise de, coşku ile ona başladı. Böylece mesela bu makalede, s.5, Buhârî'nin önce büyük tercüme-i hal kitabını, sonra ortanca kitabını ve, nihayet küçük kitabını kaleme aldığını belirtir. Bunun böyle olmadığını görmüştük. Alman hükümetinin yardımı sayesinde ve çalışmadan yirmi kadar yıl sonra, 1862-1868 yılları arasında ilk üç cildi yayımlayabildi. Ölümünden sonra bu güzel baskının dördüncü (son) cildini, meşhur Hollandalı Juynboll 1908'de yayımladı. Bu eser daha önce de Hindistan'da Büyük Moğollar'ın yönetimi zamanında, 1852'de Bombay'da ve 1853'de Delhi'de basılmıştı.

Krehl daha sonra ZDMG'nin yazı işleri müdürü oldu. Diğer yayınlarından şunları zikredebiliriz:

1. Über einige muhammadanische Münzen... zu Dresden, ZDMG 12/250-63.
2. Analectes sur l'histoire des Arabes d'Espagne, par al-Makkari, t.1, seconde partie, Leiden 1856, dans ZDMG 12/374-6.
3. Über die Religion der vorislamischer Araber, 1863.
4. Über die Koranische Lehre der Predestination und ihr Verhältnis zu anderen Dogmen des Islams, 1871.
5. Beiträge zur Charakteristik der Lehre vom Glauben im Islam, 1877.
6. Über die Sage von der Verbrennung der alexanderischen Bibliothek durch die Araber, 1880.
7. Das Leben und die Lehre des Mohammed, Leipzig 1884.
8. Beiträge zur muhammedanischen Dogmatik, 1885.

Fransız mütercimlere gelince:

1. Octave Houdas

Houdas (Yahuda'nın Fransızlaştırılmışı mı?) hakkında fazla şey bilinmiyor. Muhtemelen Fransa'da doğduğu halde, kendini, Paris'teki bazı daha iyi görevlere çağırılmasından önce öğretmenlik mesleğinde yirmi yıldan fazla zaman geçirdiği "Fransız" Cezayir'de yetiştirdi. Fransız siyaseti gibi ilmi de, uzun zamandan beri Akdeniz-ötesi komşu ülkelerle ilgileniyordu. Cezayir'in 1830'da fethinden (daha doğrusu "işgalinden")³ beri, Ömer ve Osman'ın halifeliğinden (hicri birinci asrın ilk çeyreğinden) itibaren islamlaştırılan ve araplaştırılan bu ülkelerin tarih, dil ve kültürünü tanımaya çok daha fazla özen

3) Parantez içinde yazdığımız kelimeler metnin kenarına, muhtemelen yazar tarafından/yazarın yazısına benzeyen bir el yazısıyla yazılmıştır.

gösterildi. Bu dönemde Arap dilini tahsil eden Fransız okumuşların yüzlercesinin, binlercesinin arasında Houdas da vardı. Anayurt Fransa'ya nakledilince, Yaşayan Doğu Dilleri Okulu'nda (şimdiki ismiyle Enstitüsü'nde) 1 Mart 1884'den 1915'de ölümüne kadar takip eden 32 yıl boyunca "avamca/halk dili" denen Arapça kürsüsünün başında bulundu. Resmi görevi (Yönetimin ve din yayıcılığının apaçık ihtiyaçları için) Cezayir lehçesi Arapça'yı öğretmek idi. Fakat onun tarzı Arap edebiyatına uyuyordu. Bu sebeple öğrencileri Arap edebiyatı hakkında sağlam bilgiye sahip olmalıydılar. Houdas'ın kendisi de bütün gücünü ve boş zamanlarını, edebi dille yazılmış klasik Arapça eserleri, bilhassa dini, hukuki ve tarihi metinleri tercüme etmeye ayırdı. O, Kuzey Afrika'nın kavmiyatıyla/etnoğrafyasıyla da ilgilendi, (bu sahada) yayımlanmış eserleri önemlidir. İşte onun Paris'teki Milli Kütüphane ile Doğu Dilleri Okulu (Enstitüsü) kütüphanesinde bulunan eserlerinin listesi:

1. en-Nasfha li'l-acyâl fimâ yeteallak bi'l-lfrîkyye mine'l-ahvâl.
2. es-Sa'dî, Tezkiretu'n-nisyân fi ahbâri mulûki's-Sûdân, 1898 ve sonrası.
3. Documents arabes relatifs à l'histoire du Soudan, 1901 (Bir önceki eserin Fransızca çevirisidir)
4. Mahmud Ka'ti ibnu'l-Hac el-Mutevekkil Ka'ti, Târîhu'l-Fettâş fi ahbâri'l-buldân.
5. el-Ufrânî Muhammed es-Sağîr, Nuzhetu'l-hâdî.
6. Histoire de la dynastie saadienne au Maroc, 1869 (Bir önceki eserin çevirisidir).
7. ez-Zeyânî, Le Maroc de 1631 à 1812, neşir ve çeviri.
8. Mohammed b. Ahmed Ali en-Nesewi, Histoire du Sultan Djelâl ed-Dîn Mankoubirti ("Mankouborni" okunmalı), prince de Kharezm, Paris, 1891. Neşir ve çeviri.
9. Recueil de lettres arabes.
10. La Tohfe d'Ibn Acem, neşir ve çeviri, Alger 1882.
11. Ibn el-Qoutiya, Histoire de la conquête de l'Andalousie par Ibn Elqouthiya, neşir ve çeviri.
12. l'Alchimie arabe, Paris 1893.
13. Notices et Extraits des MSS de la Bibliothèque Nationale, t. 30, la Table alphabétique des matières renfermées dans les t.16 à 28, Paris 1893.
14. Chants arabes du Maghreb, t.2, fasc.2, Paris 1904.
15. Ethnographie de l'Algérie, 1886.
16. La guerre sainte islamique, Paris 1915.
17. L'Islamisme, Paris 1904.
18. Le Monde musulman (1911).
19. Sahnoun, un jurisconsulte musulman du 3. siècle de l'Hégire, 1895.
20. Monographie de Méquinez, Paris 1885.
21. Epigraphie tunisienne, Alger, 1882.
22. Mission scientifique en Tunisie, 2 vols., 1882-4.

23. Chrestomathie maghribine, Paris 1891.
24. Notes sur une inscription arabe trouvée chez les Maures, Paris 1901.
25. Notes sur trois inscriptions de Tunis, Paris 1911.
26. Précis de grammaire arabe, Paris 1897.
27. Protestation des habitants du Kono contre les attaques du Sultan de Sokoto, Mohammed Bello, Saragossa 1904.
28. Rapport sur une table divinatoire arabe, Paris 1900.
29. Syllabaire de la langue arabe, Paris 1889.

Paris'teki Bibliothèque Nationale'de 4 sayfalık, baskı tarihi bulunmayan küçük bir eser var, başlığı şöyledir: Résumé des travaux et publications de M. Octave Houdas (Bay Octave Houdas'ın çalışma ve yayınlarının özeti), Paris.

2. William Marçais

William Marçais'ye (6.11.1872-1.10.1956) gelince o, damarlarında İrlanda ve Hollanda kanları da bulunmakla beraber Brötanyalı (daha doğru bir şekilde Anjou'lu) idi. Rennes'de doğduğunda bir asker aileye (dedesi ile dedesinin kardeşleri Napolyon'un ordularında idiler) mensup bulunuyordu. Bu onun vücut yapısı ve huyunda, hatta sesinde görünürdü: Uzun boylu, sert bir söyleyiş tarzı ile tumturaklı bir sese sahip, yakışıklı, sakalını uzatmayı seven (30'lu yıllarda bu satırların yazarı bembeyaz sakalını görmüştü) güçlü bir insan. Hayat hikayesini yazan herkes onun kuş sevgisini zikreder. Tatile çıktığında yükleri arasında birçok kuş kafesi olurdu. Bu sadece, aile evde bulunmadığında onları ölüme bırakmamak için yapılmıyordu. Aile ocağında kuşlara sahip olma vakıası da, onlara duyulan sevgiyi gösteriyordu. William Marçais'nin müziğe karşı yeteneği ve hitap kabiliyeti vardı. Aldığı eğitim bakımından hukukçu idi (1898'de hukuk doktorasını verdi, tezi şuydu: "*Parents et alliés en droit musulman: İslam hukukunda akraba ve hısumlar*", Rennes Üniversitesi). Pariste anlatıldığına göre bir gün bir arkadaşı onun dikkatini şöyle çekti: "Müzikte ne kadar becerikli olursan ol, asla doğru konuşamayacağın bir dil var: Bazı sesleri bizi aşan Arapça!". İzzet-i nefsi yaralanınca, Batının o zaman kadar yetiştirmiş olduğu en iyi Arap dili ve edebiyatı bilgini değilse bile en iyilerinden biri olmak için kendisini bütün varlığıyla Arapça'ya verdi. Bir Arap, veya daha doğrusu "birçok Arap" gibi konuşabiliyordu. Çünkü o, yabancı vurgusu yapmaksızın konuştuğu lehçelere de hakimdi. Hayat hikayesini yazan güvenilir yazarlar onun, Arap dilini araştırmaya büyük ilgisini uyandıran şeyin, Hovelacque'ın *Linguistique* isimli kitabı gibi Renan'ın *L'histoire des langues sémitiques* isimli kitabını okuması olduğunu söyleyeceklerdir. Ancak bu okumalar, belki "mesleğini" hukuktan Arapça'ya çevirmesinin sebebi değil sonucu olabilirler. O, bu dilin sevgisini ailesine de aktardı ve oğlu Philippe Marçais sadece Paris Üniversitesi'nde Arap dili hocası değil, meslektaşları tarafından Arap dili ve edebiyatının zor meselelerinde büyük bir uzman ve bir hakem olarak kabul edilen biri idi.

Konsolosluklar tarafından yapılan teşvikler sonucu, Rennes Arkeoloji Cemiyeti'nin yüzüncü yıl dönümüne etkili bir şekilde katılmak için 1946'da kaleme aldığı *Souvenirs de Rennes et d'Afrique* isimli hoş kitabında gördüğümüz gibi, çok sevdiği doğum yerini terk etti ve Paris'e gitti. Parlak bir öğrenimden ve, Sorbonne'da Yüksek Araştırmalar Okulu'ndan olduğu gibi Doğu Dilleri Okulu'ndan (şimdiki ismiyle Enstitüsü'nden) diplomasını aldıktan sonra Fas'ta karar kıldı. Hocaları Derenbourg ve Houdas onu çok takdir ediyorlardı. O sadece klasik Arapça ile Fas lehçesi Arapçasını değil, Türkçe ve Farsça'yı da öğrendi.

26 yaşında Tlemsen (Cezayir) Medresesi'ne müdür, ardından Tunus'taki Arap dili ve edebiyatı yüksek okuluna müdür tayin edildi. Hoş kişiliği sayesinde sadece meslektaşları ve asları değil komşuları ve kendisiyle ilişki içinde olan herkes onu takdir ediyordu. Öğrencileri de buna dahildir.

Birinci dünya savaşı esnasında kabiliyetlerini Paris'te kullandı. Savaştan sonra Doğu Dilleri Okulu'na Fas Arapçası profesörü ve Sorbonne'daki Yüksek Araştırmalar Okulu'na müdür tayin edildi. 1927'de Paris'deki Collège de France'da hoca oldu ve, 70 yaşında emekliye ayrılmak zorunda kaldığı 1942'ye kadar burada öğretimde bulundu.

Arap dili ve edebiyatı ile ilgili ilk çalışmaları arasında (Hadis usulü hakkındaki) *Taqrib d'en-Nawawi*'nin dikkate şayan bir çevirisini yayımladı. Bu çeviri JA'da (Journal Asiatique'de) çıktı: Paris, 1900-1901. Houdas, Buhârî'nin *Sahih*'inin tercümesine (1903-1914) girişmeye karar verince tabii olarak bu hadis uzmanını ve yetenekli Arapçacıyı ihmal edemezdi. William Marçais'nin, el-Buhârî gibi, bir atıcılık uzmanı ve usta bir avcı olması sade bir tesadüf müdür?

O, esas olarak Fransızca yazdı. Fakat en azından geriye, Arap sözlükçülüğü hakkında Arapça neşredilen bir makale bıraktı. Bu makale "*W.Marçais, Articles et Conférences*" (Paris 1961, Adrien Maisonneuve yayınevi) isimli kitap içinde yeniden basıldı. Burada o, şu durumu ortaya çıkardı: (Eski İran'ın) Pehlevi dilinde sözlük yoktur, İlk grek sözlükleri miladi 10. asırdan kalmaz. Aramca ilk sözlük ancak 12. asırda kaleme alındı. Daha sonra Marçais kesin olarak ifade eder ki, Araplar bu konuda seleflerinden hiçbir şey taklit etmediler. O aynen, Arapçası hakkında bize bir fikir de verecek olan şu sözleri söyler:

فما أجزم به غير متردد و لا متوقف ان تدوين اللسان العربي ، مثل وضع
القواعد النحوية و اختراع البيان و البديع ، شجرة نبتت في أرضها

(Yani: hiç kuşkusuz ve duraksamaksızın kesin olarak ifade edebileceğim şey; dilbilgisinin hazırlanması, beyan ve bedî'in kurallarının icat edilmesi gibi, Arap dilinin derlenip düzene konmasının da, kendi toprağında biten bir bitki olduğu hususudur). O, Dimaşk Arap Akademisinin üyesiydi. En iyi Arapça süreli yayınlarda kolaylıkla çok şey yayımlayabilirdi. Ancak daha otuzlu yıllarda ellerindeki titremeden muzdaripti ve hiç yazmıyordu.

Kendisinin de güzel bir sakalı bulunan küçük kardeşi Georges Marçais, ağabeyine çok şey borçludur. Georges Marçais, Arapça kabiliyetine rağmen, güzel sanatlar ve arkeoloji de uzmanlaşmıştı. William Marçais onu Kuzey Afrika'ya, Tlemcen'e getirdi ve iki kardeş, bıkmadan usanmadan, bu bölgedeki Arap kültürüne büyük hizmetler verdiler. William Marçais, esasen dilci olmasına rağmen herhangi bir görevi de yapabiliyordu. O halde, yayımlarının aşağıdaki özetinde de görüleceği gibi, birçok Arapça kitabeyi meydana çıkarıp açıklaması bizi şaşırtmamalıdır. Daha sonra iki kardeş de, Paris'teki Yazıtlar ve Söz Sanatları Akademisi'ne üye seçildi. Bu üyelik, Fransız aydını için bu sahadaki en büyük şereftir. William Marçais 1927 yılında bu Akademi'ye girişi esnasında meşhur açılış konuşmasını, "İslam ve şehir hayatı" başlıklı konuşmasını yaptı. Bu konuşma Urduca'ya da çevrildi. İşte onun büyük çalışmalarından bazıları:

1898 Les Parents et alliés successables en droit musulman (İslam hukukunda miras hakkı olan akraba ve hısımlar), Rennes, 198 s.

1900 Notes sur trois inscription du musée de Tlemcen (Tlemsen müzesinin üç yazıtı üzerine notlar).

1900 Rôle du medresa algérien vis-à-vis du Maroc (Fas karşısında Cezayir medresesinin rolü).

1900 Mohammed (*La Grande Encyclopédie*: Büyük Ansiklopedi'de madde, c.23, s.1174-83).

1900 Le Taqrîb de En-Nawawi (en-Nevevî'nin Takrîb'inin Fransızca'ya çevirisi)

1902 Six inscription du musée de Tlemcen (Tlemsen müzesinin 6 yazıtı)

1903 (Georges Marçais ile birlikte): Les monuments arabes de Tlemsen (Tlemsen'deki Arap âbideleri).

1903-1904 El-Bokhârî (çeviri, Houdas ile birlikte), A.Bel tarafından yazılan rapor/tanıtım yazısı Bulletin de la Société de Géographie et d'Archéologie d'Oran, 1903, s.367-77'de bulunmaktadır.

1906 L'Euphémisme et l'antiphrase dans les dialectes d'Algérie (Cezayir lehçelerinde hüsn-i ta'bîr ve ta'rîz), *Mélange Nöldeke* (Festschrift), Giessen, s.425-38'de.

1913-1927 *Encyclopédie de l'İslam*'daki şu maddeler: 'Aba, Abâ Dâvûd as-Sidjistânî, al-'Aini, Darbukha (tambour), Dawâr (diyâr al'Arab), Djellâb, Djîm, al-Khatîb al-Baghâdî.

1925 Quelques observations sur le texte du Kitâb al-bukhalâ d'al-Djâhîz (el-Câhîz'ın Kitâbu'l-buhalâ'sının metni hakkında bazı gözlemler)

1927 Les origines de la prose littéraire arabe (Arap edebi nesrinin kökleri).

1928 L'İslamisme et la vie urbaine (İslamiyet ve şehir hayatı).

1928 Observations sur le texte de Tawq al-hamâme d'İbn Hazm (İbn Hazm'ın Tavku'l-hamâme'si hakkında bazı gözlemler)

1930 Commentaire d'un texte d'al-Gâhiz (IX. siècle) au sujet d'un prototype arabe du thème de l'avocat Patelin (Avukat Patelin konusunun bir Arap prototipi hakkında el-Câhiz'in (9. yüzyıl) bir metninin açıklaması), Bulletin de l'Académie, 1930 içinde).

1931 Un siècle de recherches sur le passé de l'Algérie musulmane, p.139-75 (Müslüman Cezâyir'in geçmişi hakkındaki bir araştırma asrı, s.139-75).

1934 La vie d'une famille andalouse (Endülüs'lü bir ailenin hayatı, Hesperes dergisinde, 19, s.197).

1938 ve 1956 Comment l'Afrique du Nord a été arabisée (Kuzey Afrika nasıl araplaştırıldı).

5. BU ÇEVİRİ

Burada Buhârî'nin *Sahîh*'inin tam veya kısmi bütün çevirilerini, hatta Avrupa dillerindeki her birini zikretmeyeceğiz. Kendimizi, yeniden basılması arzu edilmiş olan Houdas-Marçais çevirisi ile sınırlayarak şöyle dememiz kafidir: Bu çeviri uzun zamandan beri tükenmişti ama ona olan talep gitgide büyümüştür. Fransızların en iyi Arap Dili ve Edebiyatı bilginleri tarafından yapıldığı için bu çeviri güzel, hatta dil ve üslup açısından çok güzeldir. İnsan onun çeviri olduğunu hissetmez. Fakat her beşeri eser iyileştirilebilir ve, eğer mütercimler hala hayatta olsalardı, kendilerine gösterilen beklenmedik hataları ilk olarak onlar kabul ederlerdi. Bunların bazıları dikkatsizlikten kaynaklanmıştır. Nadir olan kadınların soy bilgilerinde bint (...ın kızı) yerine bazan ibn (...ın oğlu) yazdılar. Veya "İbn fulân: Falanın oğlu", "Ebu fulân: Falanın babası"na dönüştü ve buna benzer hatalar yapıldı.

Çeviri uzun yıllar sürdü ve, sıkışıldığı için⁴, matbaaya parçalar bitirildikçe gönderiliyordu. Bundan biçim birliğinin eksikliği sonucu çıktı. Aynı Arapça kelime daha sonra ve bazen Buhârî'nin yeniden ele aldığı aynı haberin içinde tekrar edilse çevirisinde kesin bir birlik görülmez. Meselâ *kâhin* kelimesi önce "devin: kâhin" ile (59/6/4), sonra "magicien: büyücü" ile (59/11/20) çevrildi. Veya "*haşâş*" kelimesi önce "bestiole: küçük böcek" ile (53/16/5), sonra "réptile: sürüngen" ile (60/54/19) karşılandı. Bundan kaçınmanın tek yolu önce, Buhârî'nin bütün kelimeleriyle Fransızca karşılıklarının fihristinin veya mu'ceminin hazırlanması, sonra, çeviriyi denetlemek ve birliğini sağlamak için bu mu'cemin sürekli göz önünde bulundurulmasıdır. Fakat bu, 2500 sayfadan fazla bir metin için çok fazla şey istemektir.

4) İşte Bousquet'nin söyledikleri (a.g.e., s.25): "...belki maddi sebeplerden dolayı çok hızlı çalışırdı. Ne olursa olsun, W.Marçais, bana bir gün dediği gibi, Houdas ile ortak çalışmayı, kendisinden, çeviri sebebiyle elinin ağrıdığını açıkladığı bir mektup aldıktan sonra bıraktı.

Bunu Houdas'nın, 2.cildin Önsöz'ündeki (s.IV, No.1) kendi kelimeleri ile karşılaşturalım: "Başka çalışmalar bütün zamanını aldığı için, Bay Marçais, bu eserin ikinci cildine, daha önce yaptığı katkı kadar etkili bir katkı sağlayamadı. O sadece 56, 57, 58 ve 59. bölümleri tercüme etti". Hatırlatalım ki, 2. cilt 34. bölümle başlar ve Marçais tarafından çevrilen bölümler Cihad, Farzu'l-Humus, Cizye ve Yaratmanın Başlaması bölümleridir.

Houdas, 4. cildin başındaki *Avertissement/* Uyarı yazısı'nda şöyle der: "...Şimdi çok bellidir ki, hastalık, yaş ve görüşümün zayıflaması bana, fihristleri yapma imkanı veremeyecek...Ve ben Bay Lucien Bouva'nın bu işi yüklenmeyi istemesinden dolayı çok mutluyum". Bu açıklamadan şu çıkarılabilir: Çevirinin son kısmı (diyelim, dördüncü ve son cildin son üç çeyreği) gerçekte, ölüm döşeğindeki bir hocaya, fihristle ilgili verilen sözün zaten yerine getiremediği anlaşılan mezkur şahsa borçludur. Yaşlı ve hasta olan bu hoca da bu öğrencinin çevirisini, şahsen tahkik etmeden onaylayarak aşırı güvene sahip oldu. Diğer bazı belirtiler de böyle düşünmeye sevk etmektedir:

Bu kısımda, Arap dili ve edebiyatının Houdas ve Marçais gibi bu büyük alimlerine atfedilemeyecek çocuksu yanlışlar vardır. Meselâ *انى علي* (Yanıma geldi) cümlesi, "Ali survint: Ali çıkageldi" (IV, 266, satır 6) şeklinde; *قال لحاطب* (Hâtıb'a dedi) cümlesi, "dit à un prédicateur: bir vâize söyledi" (IV, 176, satır 4) şeklinde; *اعظم عنهم* (Müslümanları düşmanlarından korumayı üstlenmek suretiyle onlara en büyük hizmeti veren kimse) cümlesi, "ce qui était le plus riche de tous les musulmans: Müslümanların en zengini olan kimse" (IV, 203, satır 7-8) şeklinde; *كاد امية ان يسلم* cümlesi, Arapça metin, "Umeyye az kaldı İslama giriyordu" manasına geldiği halde, "ceci se passait peu de temps avant que Omayya embrassât l'islamisme: Umeyye'nin İslama girmesinden önce az zaman geçti" (IV, 189, satır 4-5) şeklinde; *يسيء الظن بعمله* (kendi gidişatına karşı, alçak gönüllülüğü sebebiyle, çok olumsuz bazı önyargıları vardı) cümlesi, "il commettait des actes qui révoltaient l'imagination: Muhayyileyi isyan ettiren bazı işler yapıyordu" (IV, 289-290) şeklinde çevrildi.

Bu son kısımda Arap imlası da değişir ve naşirin Arapçada bir müptedi olduğunu gösterir. Böylece isimdeki *tenvin* başta ( ) (III, 354), sona doğru ise ( ) (IV, 154) şeklinde; başta (ث) (III, 355), sona doğru ise (ف) (IV, 152, notta) şeklinde yazılmıştır.

'*Abdullâh* kelimesi başta "adornateur de Dieu: Allah'a tapan" şeklinde, daha sonra, "serviteur de Dieu: Allah'ın hizmetçisi" şeklinde (IV, 164, 165, 167 vs.) çevrilmiştir.

Ben, Arabiyatın bu büyük alimlerinin kitabında, "on küsur yüz kadar= bin ve birkaç yüz kadar=bin küsur kadar" manasına gelen *بضع عشرة مائة* ifadesinin çevirisi olarak "cent treize: yüz on üç (krş.c.I, s.546, satır 26) karşılığını okumayı gerçekten beklemiyordum. Onlar "treize cents: on üç yüz= bin üç yüz" yazdılar da bu, basım esnasında "cent treize: yüz on üç" şeklinde bozulmuş olabilir mi? Ümit edelim böyle oldu.

Asıl metin, meselâ, "Cubeyr b. Mut'im" (yani Mut'im'in oğlu Cubeyr) şöyle dedi" şeklinde olduğu halde mütercim, "Mut'im şöyle dedi" (III, 472, satır 13) dediğinde veya "Abdullah b. Kays'dan" ifadesi çeviride "Kays'dan" (III, 463, satır 14) şekline dö-

nüştüğünde ne demeli? Babanın isminin bu şekilde aile/soy ismi gibi kullanılmasının daha birçok örneği vardır. Bu çok önemlidir. Zira genellikle bu babalar, oğul tek başına İslam'a girmiş olduğu için, gayr-ı müslim ve, hatta, İslam'ın azgın düşmanları idiler. Dolayısıyla burada tarihe aykırılık ve tarihin istenmeden bozulması söz konusudur.

Bununla birlikte bu gayr-ı müslim alimlerde, yaşanan ve uygulanan İslam hakkında bilgileri olmadığından dolayı, istenmeden yapılan başka bir hata çeşidi bağışlanabilir. Böylece onlar *rukû*' ile *rekâtı* (meselâ, III, 447, satır 23), *zevâl* kelimesinin çevirisi olarak "yok olma" ile (*zuhr*: öğle namazı için) öğleyin güneşin "öğlen düzlemini geçmesi"ni, *salâtu'l-istihâre* ile kehanet için Kur'an'a başvurmayı (IV, 261, satır 5 vd.) birbirinden ayıramadılar. Şu gelen parça gerçekten komik hale dönüşmüştür: "Bunlar *subhâ-nellahi ve bi-hamdihi subhânellahi'l-azîmdirler*" (IV, 345, satır 5-6). Secde, onların çevirdiği gibi, diz çökme hiç değildir. O, namaz ibadetinde alını yerin üzerine koyma işi, dolayısıyla "prostration: yere kapanma"dır. Onlar *teşehhüdün* "müslüman imanını açıklama" ile hiçbir ilgisinin bulunmadığını, onun namaz ibadetinin son kısmı, bu ibadetin sonunu oluşturan ilahi huzura yakarma olduğunu bilemediler. Ayrıca bu kalıplaşmış tek bir sözdür, farklı durumlar için farklı şeyler söz konusu değildir (IV, 227-8). *Zekât*, (vergi olarak ürünün onda biri manasına gelen) *uşr* için uygun düşen bir kelime olan *dîme* ile çevrilir. Halbuki, zekatın tarifesi, vergilendirilebilir malların sınıfına göre değişir. Rukû' bazen eğilme, bazen eğme veya bükme olarak karşlanır. Böylece okuyucu asıl metinde üç farklı şeyin söz konusu olduğuna inanmaya itilir.

Üzüntüyle belirtelim ki, bazen, ancak bir takım önyargılarla ve, kendilerinininki olmayan bir dine saldırmaya kararlı bir irade ile açıklanabileceği görülen bir kısım sözler de vardır. Bu alimler herkesten daha iyi bir şekilde biliyorlardı ki, İslam büyüclüğü ve göz boyamayı kesinlikle yasakladı. Bununla beraber onlar asıl metnin bazı kelimelerinin çevirisini bozmakta ve, bu "büyü" ve "göz boyayıcılığı" kelimelerini, iyileşmelerini ümit eden hastaların önünde bazı Kur'an parçalarının dini bir hava içinde okunuşunu göstermek için kullanmakta tereddüt etmiyorlar (IV, 77, satır 27; 81 satır 8 vs. bir çok yer). Aşağıdaki çeviri de aynı sınıfa şokulabilir: "Biz Hz.Peygamber'e, *ganimetimize sahip çıkmaması şartıyla* bağlılık yemini ettik" (c.2, s.151, satır 20-21). Halbuki bu çevirinin asıl metni şu manaya gelir: " (Ortak olması gereken) ganimete bireysel olarak *sahip çıkmamız şartıyla*" (*en lâ nentehibe*).

Metni anlamadaki birçok hatanın sorumlusu belki aceleciliktir. Kendimizi asla temize çıkarmıyoruz. Biz düzeltmeye kalktık, belki bizden sonra bazıları bizim "düzeltmelerimizi" hatalı bulacaklardır. Bu bazı hatalara rağmen biz Houdas-Marçais'nin büyük değerini teslim ediyor ve, ilerde bizi düzelterek olanlara şimdiden teşekkür ediyoruz. Çünkü her alimin gayesi sadece hakikate ulaşmaktır.

'Orwa (55/4) ve 'Oroua'dan (86/23) haberi olmayan okuyucu ne düşünecektir? Bunlar aynı Arapça ismin Latin harfleriyle yazılmış şekilleridir. 20. yüzyılın başında bu çeviride kullanılan çeviri yazı geçerliliğini yitirmiştir. Bunda biçim birliği de yoktur. Fakat

tıpkıbasım şeklindeki yeni bir yayımda hiçbir şey değiştirilemez. Yüz binden fazla ismin durumu da işaretlenemez. Günümüzdeki çeviri yazı ile temel farklılıklar şunlardır:

ت ts; dj د dz; ط dz; و uzun sesli u, w (vav), kısa sesli u (damme):

Aynı şekilde kısa “a” pek çok defa, Abou- Bekr’de olduğu gibi “e” ile, “i” de, *bent* (-ın kızı) kelimesinde olduğu gibi “e” ile verilmiştir. Müslüman okuyucu bilhassa, on binlerce isimde *ibn* kelimesini *ben* şeklinde bozulmuş olarak okumayı istemeyecektir

Bazen unutkanlıkla parça veya bölümler atlanmıştır. Bunlar düzeltilecektir. Fakat baştan kararlaştırılmış bazı atlamalar için mütercimlere kızılmaz: Her rivayetin birbirini takip eden -üçten dokuza kadar varan- ravilerinin isimleri, Hz.Peygamber için; “Allah ona iltifat etsin ve onu korumasına alsın!”, Hz.Peygamber’in bir sahabisi için; “Allah ondan razı olsun!” gibi, dindarlık ve saygı ifade eden kalıplaşmış sözler. Bunlar on bin defadan daha fazla görülürler. Bu arada İslam Peygamberi Muhammed için “Mahomet” imlasına da işaret edelim. Mütercimler genellikle “Mahomet”, bazen de “Mohammed” şeklinde yazmışlardır.

Buhârî’de Kur’an’dan çok alıntı vardır. Houdas bunları titizlikle doğru olmayan bir tarzda tercüme etti. Çok açık ters manalar hariç, bunları değiştirmeden bıraktık -dikkatli bir okuyucu daha belirgin manayı Hamidullah tarafından yapılan Kur’an çevirisinde bulabilir- ve böylece bu çalışmayı yüzlerce diğer düzeltmeyle ağırlaştırmaktan kaçındık.

Netice olarak, hadis yani İslam Peygamberi’nin söylediği, yaptığı veya onayladığı şeyleri seçme konusunda İslam’ın temel kitabı Buhârî’nin bu derlemesinin incelenmesi ve anlaşılmasına bu mütevazı katkımızı değerlendirecek olan, hem Arapça’ya hem Fransızca’ya hakim olan okuyucudur. Allah daha iyi bilir.

Bitirmeden önce, bu çalışmayı sona erdirmekte bana yardım eden kimselere, özellikle, metni tamamen veya kısmen okuyan ve çok yararlı uyarılarda bulunan Léturmy ve Labarraière beylere, aynı şekilde de Vos ile de Lorgeril beylere derin minnet duygularımı ifade etmeyi unutmamam gerekir. Bu çalışma kullanıldığı sürece ilim onlara minnettar olacaktır.

Erzurum/Paris 1977-1980.

Kısa Kitabiyat

Muhammad Asad/Leopold Weiss, “*Pages from Sahîh al-Bukhari*”, Islamic Culture, Hyderabad-Deccan, 1938, XXII, 99-107.

Ben Cheneb, “*De la tranmission du recueil des traditions de Bokhari aux habitants d’Alger*”, Recueil des mémo. Et de textes en honneur du XIV. Congrès des Orientalistes, Alger, p.39-116.

G.-H. Bousquet et Kh. Takarbi, “*Le livre des successions du Çahih d’El-Bokhary, traduction avec claircissements et commentaires*”, Revue Algérienne, 1937, part I, p.208-238.

- C. Brockelmann, GAL (Geschichte der arabischen Litteratur), I, 157-160; Supplementband, I, 260-265; zweite den Supplementband angepasste Aufgabe, I, 163-166.
- C. Brockelmann, "al-Bukhârî", Encyclopédie de l'Islam, 1. édition, I, 816-817.
- L. Caetani, Annali dell'Islam, I, 15.
- J. Füek, "Beiträge zur Überlieferungsgeschichte von Bukhârî's Traditionssammlung", ZDMG, t.92, 1936, p.60-87.
- J. Füek, "Eine wichtige Handschrift der Traditionssammlung des Bukhârî" OLZ, t.41, 1936, p.401-407.
- I. Goldziher, "Chatm al-Bukhârî", Der Islam, t.6, 1915-6, p.214.
- I. Goldziher, Muhammadanische Studien, II, 234-245.
- A. Guillaume, "Some Remarks in Free Will and Predestination in Islam, together with a translation of the Kitâb al-Qadr from the Sahih of al-Bukhari", JRAS, 1924, s.43-63, tekrarı: JAOS, t.55, 1935, p.138-162.
- F. Kern, "Sechs beanstandete Sammlungen von Überlieferungen, ein Beitrag zur Kenntnis des Muhammedanischen Überlieferungswesen", Festschrift E. Sachau, 1915, p.338-344.
- F. Krenkow, "The Tarikh of the Imam al-Bukhari", Islamic Culture, Hyderabad-Decan, t.8, 1934, p.643-648.
- E. Lévie-Provençal, "La rescension maghrébine du Sahih al-Buhârî", JA, t.202, 1923, p. 209-233.
- A. Mingana, "An Important MS of Bukhari's Sahih", JRAS, 1936, p. 287- 292 (Bu parçanın neşrinde de bulunmaktadır, Cambridge, 1936= Aeltestes Exemplar, ein Fragment von Mingana 225, ein Kopie von 370-390 h./980-999, A. Al-Marwazi überliefert von al-Firabri, éd. Mingana, Cambridge, 1936).
- O. Rescher, "Kritische Bemerkungen zu Text und Uebersetzung von Bukhari", MSOS, vol.22-25, 1922, p.1-17.
- O. Rescher, "Ueber Zahlensprüche in Bokhari", ZS, vol. I, 1922, p. 203-212.
- J. Robson, "al-Bukhârî", Encyclopédie de l'Islam, 2. éd., I, 1296-1297.
- F. Sezgin, Buhari'nin kaynakları hakkında araştırmalar, İstanbul, 1966.
- F. Sezgin, GAS (Geschichte des arabischen Schrifttums), I, 115-134.
- W. R. Taylor, "Al-Bukhari and the Aggada", MW, vol. 33, 1943, p. 191-202.
- F. Wüstenfeld, Geschichtschreiber, No. 62.
- F. Wüstenfeld, Schafi'i, No.44.